

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi

Hülya Kasapoğlu Çengel*

Özet: Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 16.-17. yüzyılda batı Ukrayna'da (Kamenets-Podolsk ve Lviv) yaşayan Ermeni-Kıpçaklar; aynı coğrafyada Ermeni harfleriyle yazılan Kıpçakça belgeler ve bu belgeler üzerine yapılan araştırmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise bu metinlerden hareketle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin tipik ses, biçim, sözdizimi ve leksik özellikleri değerlendirilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından Kıpçak Türkçesinin tarihsel gelişim sürecine de temas edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Kıpçak Türkçesi, Ermeni-Kıpçaklar, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, belgeler/ eserler, araştırmalar, dil özellikleri.

Kypchak Turkish in Armenian Scripts

Abstract: This study comprises two main parts. In the first part, information is provided on the Armeno-Kipchak who lived in Western Ukraine (Kamenets-Podolsk and Lviv) in the 16th – 17th centuries; Kipchak documents which were written in the Armenian alphabet in the same geography and the research which was carried out on these documents. In the second part, in the context of these texts, typical phonological and morphological structures, syntax and lexical features of Kypchak Turkish with Armenian letters were examined. For a better understanding of the theme, the historical development process of the Kypchak Turkish was scrutinized.

Key words: Kypchak, Armeno-Kypchaks, Kypchak Turkish in Armenian scripts documents, research, linguistic features.

Giriş

1985 yılında Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 3. sınıf öğrencileri olarak hocam Talat Tekin'in Kırgızca dersinde Aytmatov'un ünlü eseri Camıyla'nın ilk sayfalarındaki o tasvirli satırları okurken ve Türkiye Türkçesine aktarmada bir hayli zorlanırken akademik hayatımın beni, Kıpçak dilinin bu modern sahasına sürükleyeceğinden habersizdim. Modern Türk yazı dilleri ve lehçelerinin too'lu grubunda yer alan Kırgızca üzerinde 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle birlikte başlayan ve uzun yıllar devam eden meşguliyetim, 2000'li yıllarda tarihi Kıpçak eserlerine kaymaya başladı. Bu, asla Kırgızca'yı terk ettiğim anlamına gelmemelidir; tam aksine, modern Kıpçak sahasına tarihsel perspektiften ve geniş bir açıdan bakma isteğimin

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim üyesi.

bir sonucu olarak düşünülmelidir. Ayrıca, hocam Ahmet B. Ercilasun'un modern Kıpçakçadaki pek çok dilbilimsel sorunun anlaşılmasında ve çözümünde Codex Cumanicus ile birlikte Ermeni harfli Kıpçakça belgelerin önemine değinmesi; Kıpçak sahasına, bu metinler ışığında tarihsel karşılaştırmalı bir yöntemle yaklaşmada önemli rol oynamıştır.

Bu metinlere duyduğum ilgi, 2002 yılının sıcak yaz günlerinde Konuralp Ercilasun ile birlikte Almatı Ermenistan Büyükelçiliğinin kapısında uzun bekleyişten sonra sahip olduğumuz Armenian-Qypchaq Psalter ile gittikçe artmaya başladı. Kitap, Aleksandr Garkavets/Eduard Khurshudian imzasını taşıyordu ve elçiliğin sponsorluğunda yayımlanmıştı. İkimiz de merakla Ermeni Kıpçakçasına ait bol metin içeren bu kitabı uzun uzun incelemiştik; Kıpçakçaya çevrilmiş olan bu Zebur metni, içerdiği zengin dil malzemesiyle oldukça ilgimizi çekmişti. Aleksandr Bey'in daha sonra bu kitapla birlikte diğer metin yayınlarını ve Urumlar ile ilgili çalışmalarını birkaç nüsha hâlinde Bişkek'teki adresime göndermesi, kitapları ulaşılmaz olmaktan kurtarmıştı.

Macar bozkırında Kunsag (Kumanların ülkesi) adlı köyde dünyaya gelen; çok erken yaşlarda belki de etnik mensubiyetinden dolayı Kıpçakçaya ilgi duyan; Mamluk Kıpçakçası, Harezmi ve Çağatayca üzerindeki araştırmalarıyla tanınan ünlü Türkolog Andras Bodrogligei, Türk dilinin bu tarihsel dönemleriyle nasıl ilgilenmeye başladığını anlatırken Eski Kıpçak sahasını, Türk dilinin en heyecanlı ve en semereli dönemi olarak değerlendirir. Bodrogligei'nin bu düşüncelerine naçizane kattırken Mamluk Kıpçak sahası eserleriyle birlikte Türk dilinin Latin harfleriyle kaleme alınmış ilk eseri olan ve Hristiyan misyonerlerce sözlü dilden istinsah edilen Codex Cumanicus ve Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine mensup Ermeni-Kıpçaklardan kalan belgelerin, Türk/Kıpçak dili ve kültürünün mirası olarak Türkoloji çevrelerine hizmet edeceğine olan inancımı burada belirtmek isterim. Bu vesileyle, Ermeni-Kıpçak metinlerinden istifade etmemi sağlayan Aleksandr Nikolayeviç Garkavets'e en derin saygı ve şükranlarımı sunarım.

1. Kıpçaklar ve Tarihî Kıpçak Türkçesi

Kuman-Kıpçaklar, İslam kaynaklarında *Kıpçak*, Batı kaynaklarında genel olarak *Cuman*, Rus kaynaklarında ise *Polovets* etnonimiyle adlandırılmışlardır. Başlangıçta, birbirlerine oldukça yakın iki ayrı topluluk olan Kumanlar ve Kıpçaklar, 13. yüzyılda kurulan Kuman-Kıpçak federasyonunun ardından tek bir etnik grup hâline gelmiştir.¹

Uygur dönemine ait Şine-Usu yazıtında Köktürkler için kullanılan ve tartışmalı olan *Tür(k) (Kı) bçak* ibaresi² bir kenarda tutulursa, İslam öncesi kaynaklarda *Kuman* ve *Kıpçak* etnonimlerine rastlanmaz. *Kıpçak* adı, ilk defa 1077'de kaleme alınan *Divanü Lügâti't-Türk*'te geçer. Kaşgarlı Mahmud'un, Divan'da *Kıpçak* adını Oğuzlarla birlikte sıkça zikretmesi, Kıpçakların, 11. yüzyıl Türk dünyasında önemli bir etno-lengüistik birlik olduğuna işaret etmektedir.³

Kuman-Kıpçaklar, tarih boyunca Avrasya, Doğu Avrupa ve Afrika'da çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. İslam dünyasında *Deşt-i Kıpçak*, Batı dünyasında *Cumania/Comania*⁴ olarak adlandırılan bu bölge; Volga'dan Dinyeper'e hatta Balkanlara kadar uzanır. *Kuman-Kıpçaklar*; Batı Sibiryaya, Orta Asya, Güney Rusya, Doğu Avrupa, Macaristan ve Balkanlar'ın kuzeyi,

1 Gumilöv 1999: 104.

2 *Kıpçak* ve *Sir* etnik adlarının bu tarihten önceki kullanımı ile ilgili olarak bk. Klyashtorny/Sultanov 2003: 134.

3 Kurat 1992: 69-75.

4 Togan 1981: 160; Kurat 1992: 69-99; Golden 2002: 225.

Kafkasya, Kuzeydoğu Afrika'yı da içine alan bu geniş coğrafyanın politik, ekonomik, kültürel hayatı ile etnogenezinde silinmez izler bırakmıştır.⁵

Kuman-Kıpçaklar, bu denli geniş bir coğrafyaya yayılmalarına karşın, kalıcı bir siyasî birlik kuramamış; bu nedenle ortak, standart ve sürdürülebilir bir yazı dili geleneği oluşturamamışlardır. Kaşgarlı Mahmud'un *Kıpçakça* ögelere yer verdiği *Divanü Lügâti't-Türk* dışında, 14. yüzyılın hemen başında (1303) Alman ve İtalyan din adamları tarafından Hristiyanlık inancını yaymak amacıyla Kırım'da Latin harfleriyle istinsah edilen *Codex Cumanicus*, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklardan derlenen bir eser olarak *Kıpçakçayı* en iyi temsil eden yazılı belgelerden biridir ve kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. *Kuman Külliyyatı* anlamına gelen bu eser, sadece sözlükten ibaret değildir; aynı zamanda Kıpçaklara ait filolojik ve folklorik malzeme içerir. İtalyan bölümünde, Latince-Farsça-Kumanca alfabetik ve tematik iki sözlük listesi ve Kuman (Kıpçak) diline ait bazı gramer kuralları yer alır. Alman bölümünde ise Kumanca-Almanca ve Kumanca-Latince iki karışık sözlük listesi, İncil'den çeviriler, bazı Katolik ilahilerinin Türkçe çevirileri ve ayrıca metinlerin Latince çevirileri bulunur.⁶

14.-15. yüzyıllarda Avrasya coğrafyasındaki Kıpçak hanlıklarından kalan yarlıklar, Harezmi ve Altın Orda'da telif edilen birkaç dinî ve seküler metin, Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kuzey Kafkasya'dan Mısır ve Suriye'ye göç eden Kıpçakların dili üzerine, Arap filologlar tarafından yazılan sözlük ve gramerler başta olmak üzere (Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî tarafından yazılan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ebû Hayyân'ın eseri *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, yazarı bilinmeyen *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî'nin yazdığı *Kitâbu Bulgatü'l-Müştak Fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*, yine yazarı belli olmayan *El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye ve Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*)⁷ edebi eserler (Seyfi-i Sarâyî'nin *Gülistân Tercümesi*)⁸ fıkıh, askerlik, okçuluk, baytarlık konularında yazılmış bilimsel eserler (*İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî*, *Mukaddimetü'l-Gaznevi fi'l-İbâdât* (*Kitâb fi'l-Fıkh*), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*, *Münyetü'l-Guzât*, *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb* (*Hulâsa*), *Kitâbu'l-Hayl*, *Baytaratu'l-Vâzih*)⁹ İslamî döneme ait diğer Kıpçakça belgelerdir; ancak bu belgeler, Oğuzlar ve Kıpçakların uzun yıllar birlikte yaşamalarının bir sonucu olarak genellikle Oğuzca/Kıpçakça karışık dillidir. Bunların arasında özellikle *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*'de *Kıpçakça* kaydıyla verilen ögelerin gerçekten *Kıpçakça* olduğu çoğu zaman tartışmalıdır. Memluk sahasında

5 Golden 2006: 16-29; Rásonyi 1971: 146-147; 150-151.

6 Grønbech 1936, 1942; Drimba 2000.

7 Caferoğlu 1931; Atalay 1945; Ermers 1999; Özyetgin 2001.

8 Karamanlioğlu 1989.

9 Ercilasun 2008: 382-398.

yazılan eserlerin genellikle Karahanlı, Harezmi-Altın Orda ve bu yazı dillerinden gelişen Çağataycanın dil özelliklerini yansıttığı görülür. Ses ve biçime dayalı bazı farklılıklardan dolayı bu alanın *Kıpçak* olarak adlandırılması, Memluk dönemi eserlerinin yazıldığı muhtle ve dönemin gramercilerinin zaman zaman kullandığı *Kıpçak* terimiyle ilgili olmalıdır. Bu noktadan hareketle, 14. yüzyılın ilk yıllarında Kırım'da sözlü dilden derlenen *Codex Cumanicus* ve Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine mensup Ermeni-Kıpçakların 16.-17. yüzyıllarda batı Ukrayna'da meydana getirdikleri kronikler, dinî ve hukukî belgeler ise, asıl Kıpçak dilini temsil eden metinlerdir, diyebiliriz.¹⁰

Kıpçak adı altında toplanan ve Müslümanlık, Musevilik, Hristiyanlık gibi farklı dinlere mensup olan Türk halklarının dilleri, dinî terminoloji ve söz dizimindeki küçük farklılıklar dışında, birbirine oldukça yakındır.

2. Ermeni-Kıpçaklar

Ermeni Bagratlı Devleti'nin 11. yüzyılda (1064) yıkılmasıyla¹¹ Ermeniler, Kafkasya'nın kuzeyine göç etmeye başlamışlar ve Kırım'a yerleşmişlerdir. 13. yüzyılın ilk yarısında (1239) Moğol ordularının, Ani şehrini ele geçirmesi, Ermenilerin aynı bölgeye büyük göçünü hazırlayan bir başka siyasî olaydır. Bu olayların sonucunda Ermeniler, önce Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da batıya doğru gitmişlerdir. Kırım, daha sonraki dönemlerde, özellikle Altın Orda idaresinde bulunan bölgelerden de Ermeni göçleri almış; 13. yüzyılda bu bölgede büyük bir Ermeni kolonisi oluşmuştur. Kırım'ın, dönemin yazarları tarafından *Armenia Maritima* (Ermeni Denizi) ya da *Armenia Magna* (Ermeni adası) olarak adlandırılması, bu dönemde Kırım'a göç eden Ermeni nüfusunun yoğunluğunu açıkça ortaya koymaktadır. 11. yüzyılda başladığı tahmin edilen Kıpçak-Ermeni teması, 13.-14. yüzyıllarda Kırım'da ortak konuşma ve din dili oluşturacak derecede gelişmiştir. 14. yüzyılın sonlarında Timur'un akınlarıyla, aynı yönde göçler devam etmiş; başta Kefe ve Sudak olmak üzere Karasubazar, Gözleve, Akmesic (Simferopol), İnkerman (Sevastopol), Solhat, Ermenilerin yerleştiği yerler olmuştur.¹²

15. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'daki Ermeniler, 35-40 bin civarında bir nüfusa ulaşmışlardır. 14.-15. yüzyıllarda daha da gelişen komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dili, Ermeniler tarafından sözlü dil ve kilise dili olarak iyice

10 Atalay 1945; Deny 1957: 10; Ercilasun 2008: 382-383. 11. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslamî Türk yazı dili, Karahanlı (Hakaniye), Harezmi-Altın Orda ve Çağatay dönemi eserleriyle temsil edilir. Çağatayca (Doğu Türkçesi), yazı dili, devlet ve hatta diplomasi dili olarak Orta Asya coğrafyasıyla birlikte Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuzca (Batı Türkçesi) konuşurları dışında kalan Müslüman Türk toplulukları tarafından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. bk. Eckmann 1996a: 67-69; Eckmann 1996b: 74-82.

11 bk. Grousset 2005: 598-621.

12 Lewicki/Kohnowa 1957: 157-158; Deny 1957: 7-9; Pritsak 1979: 131.

benimsenmiştir. Yine bu yüzyılın başlarında Ermeni-Kıpçak kolonisi, ayrıca, Kiev, Lutsk, Vladimir ve Romanya'nın Suceava şehrine de yerleşmişlerdir. Bu koloninin batı Ukrayna'da (Polonya) ilk ortaya çıkışı ise, yaklaşık olarak 14. yüzyıl Altın Orda dönemine rastlar. 14. yüzyılın sonunda Kamenets-Podolsk'taki Ermeni-Kıpçak kolonisinin büyüklüğü, Aziz Nigola Ermeni Gregoryen kilisesinden de anlaşılmaktadır. Kilisenin tabelasında 1398'de İstanbul Ermenilerinden Xutlubey oğlu Sinan tarafından finanse edildiği yazılmıştır. 15. yüzyılın son çeyreğinde (1475) Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethiyle bu topluluk, bugünkü Ukrayna'nın Kamenets-Podolsk ve Lviv bölgelerine yerleşmiş ve bu coğrafyada büyük bir koloni oluşturmuştur.

Lviv'deki koloninin ilk ortaya çıkışının, şehrin kuruluş yıllarına tesadüf ettiği belirtilmektedir.¹³ Ermeni-Kıpçaklar; Kamenets ve Lviv şehirlerinde zanaat ve eğitim kurumları da tesis etmişler; özellikle zanaatte çok ilerlemişlerdir. Genellikle kumaş, keçe ve deri işçiliği; kuyumculuk ve kasaplıkla uğraşmışlardır. 1407 yılına ait vergi kayıtlarına göre Lviv Ermeni-Kıpçaklarının % 80'inin zanaatkârlardan oluştuğu kaydedilmektedir. Bu koloni, ticaretle de uğraşmış; İstanbul, Edirne, Kefe, Kilikya, Akkerman, Lviv, Krakov, Yaroslav, Lutsk, Smolensk (Rusya), Ermeni-Kıpçakların ticaret yaptıkları önemli merkezler hâline gelmiştir. Kıpçakçaya yakın Kırım Tatarcası ve Türk dilini de bildikleri için diplomatik hizmetlerde de bulunmuşlardır. Ukrayna'daki Ermeni-Kıpçakların muhbirlik yapmaları, askerî operasyonlara katılmaları, kısacası bölgenin sosyal ve kültürel hayatındaki rolleri, incelenmesi gereken hususlardır.¹⁴

Ukrayna'daki Ermeni mahkemesinde Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak yazılan, 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının isteğiyle önce Latinceye, daha sonra Lehçeye ve 1523'te Kıpçakçaya çevrilen *Armyanskiy sudebnik* adlı kitabın Kıpçak versiyonu (*Töre Bitigi*) esas alınmıştır. Lviv'deki bu mahkeme dışında, 1444 ila 1734 yılları arasında dinî işlere, evlenme ve miras gibi hususlara bakan ve piskopos tarafından yönetilen dinî bir mahkeme de faaliyet göstermiştir.¹⁵

Ermeni-Kıpçakların kökeni ile ilgili olarak iki ayrı görüş mevcuttur:

Bir görüşe göre; Ermenistan'da yaşadıkları sırada Kıpçaklarla sıkı bir ilişki içinde olan Ermeniler, özellikle 13.-14. yüzyıllarda büyük bir topluluk hâline geldikleri Kırım, Solhat ve Sudak'ta Kıpçaklarla temaslarını devam ettirmişlerdir. Bu üç şehir, özellikle Sudak; Rusya, Bizans ve Memluk devletinin önemli ticaret merkezi hâline gelmiştir. Ermeni göçmenler, bu bölgelerde büyük bir nüfusa sahip olan Kıpçaklardan Kuman (Kıpçak) dilini öğrenmişlerdir.

13 Deny 1957: 7-17; Daşkeviç 1981: 85; Garkavets/Khurshudian 2001: 586-589; Garkavets 2002: 6-7. 15.-19. yüzyıllardaki kaynaklar doğrultusunda Ukrayna'daki Ermeni kolonileri ile ilgili bk. Daşkeviç 1962.

14 Garkavets/Khurshudian 2001: 588-592; Garkavets 2002: 9-10.

15 Lewicki/Kohnowa 1957: 165; Garkavets/Khurshudian 2001: 590; Garkavets 2002: 8.

Dillerini Lehçe ve Ukrancadan ayırmak için *Tatarça ve bizim til* tabirini kullanmışlardır.¹⁶

Daşkeviç, Altın Orda döneminden önce Kırım'daki Kıpçakların Ortodoks Urumlar, Gregoryen Kıpçaklar, Musevi Karaylar ve Müslüman Kıpçaklar olmak üzere dört gruptan oluştuğunu belirtir ve 16.-17. yüzyıl yazarlarından Fransız misyoner Gallifotskiy, İtalyan din adamı Antonia Maria Gratsini (1537-1611), Polonyalı tarihçi Martin Kromer (1512-1589), Alman Yogan Alnpeh'in gözlemlerine yer vererek Karadeniz'in kuzeyindeki Hristiyan topluluklarını; özellikle Katolikler, Yunanlılar, Gotlar, Avarlar, Ruslar, Çerkesler, Kumuklar ve yerli Ermenilerin Kıpçakça konuştuklarını; Ermenilerin kendi dilleriyle birlikte Lehçeyi ve Ukrancayı da bildiklerini; ancak ibadetlerinde Kıpçak dilini kullandıklarını; Kamenets-Podolsk ve Lviv'deki bütün belgelerin Kıpçakça yazıldığını kaydeder.¹⁷

Koptaş, Türkiye'deki Ermeni Harfli Türkçenin Türkçe konuşan ve Ermeniceyi hiç bilmeyen ya da çok az bilen Hristiyanlık inancına mensup Ermenilerin, alfabe aracılığıyla kendi kültürlerini koruma ve kimlik aidiyetini sürdürme, Ermeni nüfusla yazı yoluyla iletişim kurma çabalarının bir sonucu olarak geliştiğini bildirirken Ermeni Harfli Kıpçakçanın da aynı şartlarda ortaya çıktığını belirtir.¹⁸

Aleksander Garkavets, Ermenistan coğrafyasında başlayan Kıpçak-Ermeni ilişkisinin, Ermenilerin göç ettiği Don, Kırım ve Bessarabya'da da devam ettiğini; Ermenilerin, Kıpçaklarla komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dilini öğrendiklerini; Kıpçakçayı kilise dili hâline getirdiklerini; diğer taraftan Kıpçakların da Ermeni Gregoryen Hristiyanlığını kabul ettiklerinin epigrafi verileriyle belgelendiğini ifade etmektedir. G. Alişan, R. Açıryan ve E. Hurşudyan tarafından yapılan incelemelerde Ermenistan'ın Şirak (Shirak) bölgesindeki Artiksk ilçesine bağlı Ariç köyünün daha önce *Kıpçag* adını taşıması; 12. yüzyılda bu köyde, *Xpçaxavank* (Kıpçak manastırı) adını taşıyan ve bugüne kadar korunmuş olan bir manastırın ortaya çıkması, bu tezi kuvvetlendirmektedir.¹⁹

Ünlü Türkolog Sir Gerard Clauson, Kıpçakların, bilinmeyen bir zamanda Ermeni Gregoryen dinini kabul ettiklerini ve dillerini ise din gereği Ermeni harfleriyle kaydettiklerini belirtir. Dilin temel söz varlığı ve biçim bilgisinin Kıpçakça olduğuna dikkat çekerek Slav kökenli (Lehçe ve Ukranca) kelimelerin ve Ermenice söz varlığının, Kıpçakçaya göre daha az olduğunu ifade eder. Ona göre; Kıpçak konuşurlarının Ermeniler olması durumunda temel söz varlığının

16 Deny 1957: 9; Lewicki/Kohnowa 1957: 154; Clauson 1971: 7; Pritsak 1979: 131; Greifenhorst 1996: 13.

17 Daşkeviç 1981: 79-82; 1983: 95-96; 2001: 363.

18 Pamukciyan 2002: XI.

19 Garkavets/Khurshudian 2001: 587; Garkavets 2002: 7.

Kıpçakça yerine Ermenice olması beklenirdi.²⁰

Bu görüşler doğrultusunda şunlar söylenebilir: En geç 13. yüzyılda başlayan Kıpçak-Ermeni teması, 14. yüzyılda Kırım'da komşuluk ve ticaret ilişkisiyle daha da gelişmiştir. Kıpçak dili, 14. yüzyılın sonlarında bu coğrafyada Ermenilerin büyük bir bölümü tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş; Osmanlı Devleti ve Devletin himayesinde bulunan ülkeler ile ticareti büyük ölçüde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Bu ilişkilerle Ermenilerin büyük bir bölümü, Türkçe konuşuru hâline gelirken bir bölüm Kıpçak konuşuru da Ermeni kilisesine intisap etmiştir. Böylece karmaşık bir etnik-dinsel grup meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına değin konuşma dili ve din dili olarak varlığını sürdüren *Ermeni Kıpçakçası*, 16.-17. yüzyıllar arasında batı Ukrayna'da (Kamenets-Podolsk ve Lviv) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitiren bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi unutulmaya yüz tutmuş; konuşurları da Slav halklarıyla (Leh ve Ukran) karışarak tarih sahnesinden çekilmiştir. *Ermeni-Kıpçaklar ve Ermeni Kıpçak dili*, diller ve dinlerin ortak yaşamına ilişkin ilgi çekici bir örnektir, diyebiliriz.

3. Ermeni Harfli Kıpçakça

Ermeni Harfli Kıpçakçanın tarihî gelişimi, üç evreden oluşur:²¹

1. Sözlü dil dönemi (13. yüzyılın sonu-15. yüzyıl).
2. Yazı dili dönemi (16. yüzyıl-17. yüzyılın ilk yarısı. 1524-1669)
3. Dilin kaybolduğu dönem (18. yüzyılın ikinci yarısı).

Ermeni-Kıpçak kolonisinin; koloni içi evlilik şartı koymasına rağmen çevre halklarla yapılan evlilikler, zamanla dilin kaybolmasına sebep olmuştur. Lehleşme ve Latinleşme süreci yıllarca devam etmiş; 18. yüzyılın ortaları ve 19. yüzyılın başlarında bazı koloniler, tamamen asimile olmuştur. İç ve dış politik olaylarla artan göç dalgaları ve asimilasyonla dil, yok olmaya yüz tutmuş; yerini Slav dillerine (Ukranca, Rusça ve Lehçe) bırakmıştır.²²

16.-17. yüzyıllarda batı Ukrayna'da yazı dili olarak kullanılan ve en parlak dönemini yaşayan *Ermeni Harfli Kıpçakça*, Batılı ve Sovyet Türkologların araştırmalarında *Arméno-Coman*, *Armenisch-Kiptschakisch*, *Armeno-Qıpchaq*, *Armenian Qıpchaq*, *Armyano-kıpçakskiy yazık*, *Armyano-polovetskiy yazık* olarak geçer. Pritsak'ın *Armenisch-Kiptschakisch* yazısının (1959), M. Akalın tarafından Türkiye Türkçesine yapılan çevirisiyle birlikte (1979)²³ bu dil,

20 Clauson 1971: 8-9.

21 Daşkeviç 1983: 92, 101.

22 Daşkeviç 1983: 103-104; Daşkeviç 2001: 362; Garkavets/Khurshudian 2001: 586.

23 Pritsak 1959: 74-87; Pritsak 1979: 131-140.

Türkiye Türkolojisinde *Ermeni Kıpçakçası* olarak benimsenmiştir; ancak, Anadolu sahasında yazılan Ermeni harfli Türkçe eserler, *Ermeni Harfli Türkçe* olarak ifade edilmiştir.²⁴

Ermeni Harfli Kıpçakça, metinlerde *Xıpçaç tili*, *bizim til* ve *Tatarça*²⁵ olarak adlandırılmıştır. Dillerini Ukranca ve Lehçeden ayırmak için böyle bir tercih yapmışlar; *Tatar* terimini ise, muhtemelen Karadeniz’in kuzey kıyılarına yerleşip bu Kıpçak Türk diyalektine yaklaştıklarında ödünç almışlardır.²⁶ *Armyanskiy sudebnik* (Ermeni Kanun Kodu) adlı kitabın Kıpçakça versiyonu olan *Töre Bitigi* (Kanun Kodu) adlı eserin ilk bölümlerinde *bizim til* ile kastedilen açık ve net olarak Kıpçak dilidir. Kitapta *Ermeni tili* (TB, 75) ve *Ermeniçä* (TB, 166, 197) terimlerinin kullanılması, *bizim til*’in Ermeni dilinden farklı olduğunu açıkça göstermektedir.²⁷ *Tilinden ermeniniñ latingä çıxargandır; latindän pol’skiygä, a pol’skidän bizim tilgä, xayısı ki başlanıyır bu sözlär bilä.* “Ermeni dilinden Latinceye çevrilmiştir. Latineden Lehçeye ve Lehçeden *bizim dile*. İşte (kitap), bu sözler ile başlar.” (TB, 74). *Tatarça* ise *Töre Bitigi*’nde iki yerde geçer: *Ne türlü ki bu bitiktä yazılıptır; eki türlü til bilä, nemiççä da tatarça.* “Bu kitapta ne yazılmışsa iki dil ile yazılmıştır: Lehçe ve Tatarça” (TB, 166). *Da andan soñra ne türlü özgä millätiniñ säbäplärindän boldu, alay xanlıxtan buyruş, ki törälärni ermeniçädän tatarçaga köçürüldi, da andan soñra latingä.* “Ve ondan sonra hangi milletler sebep oldu, böylece Kralın buyruğuyla töreleri Ermeniceden Tatarcaya çevrildi ve ondan sonra Latinceye.” (TB, 197).

Ermeni Harfli Kıpçakça, Lehçe ve Ukranca, ayrıca Ermenice kelimeler içermesine rağmen temel söz varlığı ve biçimbilgisi bakımından Kıpçakçadır. Deny ve Kowalski; *Ermeni Kıpçakçasının*, *Codex Cumanicus*’un diline, Kırım Tatarcasına, Urum Kıpçak diyalektleri²⁸ ile batı Kıpçak dilleriyle (özellikle Kumukça ve Karaycanın Trakay diyalekti)²⁹ benzerliğine temas etmişler; ancak bu yakınlığın, fazla önemsenmediğine de dikkat çekmişlerdir. Bu dil, Karaycadan sadece dinî terminoloji bakımından ayrılır. Karaycadaki dinî terimler İbranice; Ermeni Kıpçakçasındaki terimler ise Ermenicedir. Buna rağmen, Ermenice kelimelerin sayısı, Slavca (Lehçe ve Ukranca) kelimelerden daha az yekûn tutar.³⁰

Ermeni Kıpçakçası metinlerinden ilk defa 1912 yılında Avusturyalı Türkolog Friedrich von Kraelitz-Greifendorst (1876-1932)³¹ söz etmiştir. Bu

24 Pamukciyan 2002: XII.

25 *Codex Cumanicus*’un dili de eserde *Tatarça* ve *Tatar til* olarak geçer. bk. Gronbech 1936.

26 Deny 1957: 9; Garkavets 1988: 114; Garkavets /Khurshudian 2001: 594.

27 Lewicki/Kohnowa 1957: 159.

28 Muratov 1997: 450-455; Garkavets 1999; Garkavets 2000.

29 Kowalski 1929; Musayev 1964: 71.

30 Clauson 1971: 8-9; Garkavets 1979: 1; Garkavets 1999: 13; Garkavets/Khurshudian 2001: 586-587.

31 Kraelitz-Greifendorst 1912: 307-324. Kraelitz-Greifendorst ile ilgili ayrıca bk. Eren 1998: 200-201.

metinlerle daha sonra Ukrayna Bilimler Akademisi ilgilenmiştir. Akademi üyesi olan Ukraynalı Türkolog Agatangel Efimoviç Krımskiy (1871-1942)³² *Türki ix movi ta literaturı* (Türkler: Onların Dilleri ve Edebiyatları) adlı eser ile bu metinleri daha ayrıntılı bir şekilde bilim dünyasına tanıtmış ve bu topluluğu *Türk* olarak kabûl etmiştir

Kıpçak akrabaları olan bir ailede dünyaya gelen ve Garkavets'e göre *Kıpçak* olan Krımskiy, Ermeni-Kıpçaklar tarafından yazılan metinler üzerinde 1894'te çalışmaya başlamış; Krımskiy'den sonra öğrencisi Timofey İvanoviç Grunin bu metinlerle ilgilenmiştir. Bu metinler üzerindeki ayrıntılı çalışmalar, 1960-1980'li yıllarda Jean Deny,³³ Lewicki/Kohnowa,³⁴ Grunin,³⁵ Omeljan Pritsak,³⁶ Edmond Schütz,³⁷ Sir Gerard Clauson,³⁸ Yaroslav Daşkeviç,³⁹ Edward Tryjarski,⁴⁰ Aleksandr Garkavets⁴¹ ile devam etmiştir. Konuyla ilgili en fazla metin neşri, 2000'li yıllarda Garkavets tarafından yapılmıştır. Türkiye'de ise Nadejda Chirli⁴² *Algış Bitigi* adlı dua kitabı üzerinde çalışmıştır. Ayrıca, Hülya Kasapoğlu Çengel⁴³, Mehmet Kutalmış⁴⁴ ve Chirli⁴⁵'nin Ermeni harfli Kıpçak dil malzemesi üzerine hazırladıkları araştırma/inceleme yazıları bulunmaktadır.

4. Ermeni Harfli Kıpçakça Eserler ve Araştırmaları

Ermeni Harfli Kıpçakça belgeler, çeşitli sayılabilecek bir koleksiyondan oluşur. Bu eserler, konularına göre şu şekilde tasnif edilmiştir:⁴⁶

1. Kronikler
2. Hukuk belgeleri ve mahkeme tutanakları
3. Dinî eserler
4. Filolojik eserler
5. Edebî eserler
6. Doğa bilimleri ile ilgili eserler.

Hukuk belgeleri ve mahkeme tutanaklarını, dua kitaplarını, Zeburları,

32 Krımskiy ile ilgili bk. Eren 1998: 202.

33 Deny 1957.

34 Lewicki/Kohnowa 1957: 153-300.

35 Grunin 1967.

36 Pritsak 1959: 74-87; 1979: 131-140.

37 Schütz 1961: 123-130; 1962: 291-309; 1968; 1998 (Yazarın alanla ilgili makalelerinin kitaplaştırılmış hâlidir).

38 Clauson 1971: 7-14.

39 Daşkeviç 2001 (Daşkeviç'in yazılarının kitap olarak basılmış hâlidir).

40 Tryjarski 1968-1972.

41 Garkavets 1979; 1987; 1988; Garkavets/Khurshudian 2001; Garkavets 2002; Garkavets/Sapargaliyev 2003.

42 Chirli 2005.

43 Kasapoğlu Çengel 2007: 77-96; 2009: 165-181.

44 Kutalmış 2004a: 133-141; 2004b: 35-43.

45 Chirli 2009: 75-90.

46 Garkavets/Khurshudian 2001: 585-601.

azizlerin hayat hikâyesini, vaazları, Aziz Paul'un mektuplarını, kronikleri, filolojik eserleri içeren koleksiyon, şu kütüphanelerde muhafaza edilmektedir: Viyana Mekhitarist Manastırı (*Vienna Mechitarist Monastery*); Viyana Millî Kütüphanesi (*Vienna National Library*); Venedik Mekhitarist Kütüphanesi (*Venice Mechitarist Library*); Paris Millî Kütüphanesi (*Paris Bibliothéque Nationale*); Wrocław Ossolineum Kütüphanesi (*Wrocław Ossolineum Library*); Krakow Chartorysky Müzesi (*Krakow Chartorysky Museum*); Erivan Kütüphanesi (*Yerevan Matenadaran*); Leiden Üniversite Kütüphanesi (*Leiden University Library*).

Ermeni-Kıpçakça metinlerin içerikleri şu şekildedir: Kiev'de 28 hukuk defteri; Lviv'de 1 sözlük ve 26 müstakil doküman; Erivan'da dil ile ilgili ve kiliseye ait 9 el yazması; St. Petersburg'da 1 sözlük, velilerin hayatına ait 1 kitap ve 1 Zebur; Viyana'da 3 sözlük, Hristiyanlık ve mahkeme ile ilgili 13 hukuk defteri, mahkeme defterleri, Zeburlar, dua kitapları, Vartabed Anton'un 3 vaaz kitabı; Venedik'te 10 el yazması: Zeburlar, dua kitapları, kronikler, mahkeme defterleri; Krakow, Varşova ve Wrocław'da 11 el yazması: 1 Zebur, 1 dua kitabı, 1528-1604 yıllarına ait bir mahkeme tutanağı; Paris'te 4 el yazması: Zebur, mahkeme tutanağı, takvim, 1 kronik ve bilge Hikar hakkında menkıbeler; Leiden'de 1 basma dua kitabı: 1618'de muhtemelen Türkçe olarak basılmış ilk kitap.

4.1. Kronikler: Günümüze kadar 3 kronik tespit edilmiştir: *Kamenets vakayinamesi*, *Venedik vakayinamesi*, *Polonya vakayinamesi*.

4.1.1. Kamenets vakayinamesi: Kamenets'te Ermeni aristokratlarından olan Agop tarafından 1582-1621 yılları arasında Ermenice ve Kıpçakça olarak yazılmış ve daha sonra kardeşi Aksent der Krikor (Gregoire) tarafından redaksiyon ve eklemeler yapılarak 1650-1652 yıllarında tamamlanmıştır. Bu vakayinamede Kamenets-Podolsk'ta 1430-1652 yılları arasında geçen olaylar anlatılmaktadır. Kıpçakça bölümde 1620-1621 Hotin Savaşına (Osmanlı-Lehistan Savaşı) da yer verilir. Vakayinamenin ilk Kıpçakça kaydı, 1611'de Kamenets Ermeni topluluğunun başkanlık seçimine, son kayıt ise Kefe doğumlu Vartabed Mesrob'un ölümüne aittir. Vakayinamenin iki nüshası mevcuttur: Paris ve Venedik nüshası.

Paris nüshası, kısa olan nüshadır. Paris Millî Kütüphanesin'de (*Paris Bibliothéque Nationale*) 194 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın Kıpçakça bölümü, J. Deny tarafından *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)* adıyla giriş, Kamenets kroniğinin transkripsiyonlu metni, Fransızca çevirisi ve sözlük ile birlikte 1957'de yayımlanır.⁴⁷ Deny'in Fransızca girişi konuyla ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından dikkate değerdir. Giriş, 11 bölümden oluşmaktadır: *Ermeni göçleri ve Kuman dili*, *Kamenets-*

47 Deny, Jean 1957. *L'arméno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 96 p.

Podolsk Ermeni kolonisi, Kamenets Ermenilerinin dokunulmazlıkları ve Magdeburg hakkı, Ermeni kodu, Kodun Ermeni-Kumancasına çevirisi nasıl yapılmıştır? Kamenets Ermeni kolonisinin arşivi, din konusu, Ermeni-Kuman metinleri, Kamenets kroniğinin dil özellikleri, Söz varlığı, Ermeni Kumancasında Kamenets Ermeni kolonisinin kronikleri (ephemerides) 1604-1613.

Bu uzun girişte, Ermenilerin Bagratlı'dan Kırım'a, Rusya'ya ve Ukrayna'ya uzanan göçleri ile Ermeni-Kuman temasına yer verilir. *Kıpçak* yerine *Kuman* etnonimini tercih eden Deny, *Deşt-i Kıpçak*'ın Altın Orda topraklarını ifade ettiğini ve bu bölgeden göç eden Memluk Kıpçaklarının *Kıpçak* adını coğrafi anlamda kullandıklarını belirtir. Ona göre; Memluk coğrafyasında Arap dilbilimciler tarafından yazılan sözlük ve gramerler, *Kuman dilini* tam olarak yansıtmaz ve gramerlerin söz varlığında yaptıkları *Türkmen* ve *Kıpçak* ayrımı, sistematik ve pratik değildir. Arap kaynaklı belgeler, *Kıpçakça*; *Codex Cumanicus*'un dili, *Kumanca*; Ermeni harfli metinler, *Ermeni Kumancası*; Karay metinleri ise *İbrani Kumancası* olarak adlandırılmalıdır. *Kıpçak* genel bir adlandırmadır, *Kumanca* ise bu dil grubunun bir lehçesidir. Deny, ayrıca, Kamenets'te yaşayan Lehler, Rutenler⁴⁸ ve Ermeni-Kıpçakların haklarından ve o dönemde her üç topluluğun üç ayrı belediye başkanıyla (Leh. *vojt*) temsil edildiğinden bahseder. Bunlardan başka *Kıpçakça Töre Bitigi*'nin proto-tipi olan *Armyanskiy sudebnik* ve Kiev Devlet Arşivi'ndeki yazmalardan söz edilir. Ukrayna Bilimler Akademisi'nin, özellikle Krımskiy ve öğrencisi Grunin'in çalışmalarına yer verilir. Ermeni-Kıpçakların dinî mensubiyetlerinden (Ermeni Gregoryen mezhebi) ve 14. yüzyılın sonlarında Kamenets'te faaliyet gösteren Aziz Nigola Kilisesi'nden söz edilir. Kilisenin, İstanbul Ermenilerinden Xutlubey oğlu Sinan tarafından 1389'da yaptırıldığı ifade edilir. Daha sonra 1957'ye kadar bilinen Ermeni-Kıpçak metinlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğu dair bilgi verilir. Dil özellikleri bölümünde; Kamenets kroniği metni esasında transkripsiyon, fonetik, şahıs zamirleri, isim çekimi, fiil çekimi, söz dizimi gibi özellikler üzerinde durulmuştur.

Venedik nüshası ise, tam olan nüshadır. Venedik'te Ermeni Mekhitarist Kütüphanesi'nde (*Venice Mechitarist Library*) bulunmaktadır. Venedik nüshasının tam metni Ermeni harfleriyle 1896 yılında G. Alişan tarafından yayımlanmıştır.⁴⁹ Bu yayında *Kıpçakça* bölüm, 68-110. sayfalar arasında yer alır. Kamenets vakayinamesinin Venedik nüshasıyla ilgili ayrıntılı neşriyat E. Schütz'e aittir. 1968'de *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621* başlıklı yayında Hotin Savaşı'nın tarihsel arka planı ve Lehçe

48 Rutenler, eskiden Leh veya Macar hâkimiyetinde bulunan, bugün ise Ukrayna'ya bağlı olan Bukovina ve Galiçya bölgelerinde yaşamış bir doğu Slav halkıdır. Ortodoks ve Katolik inançlarını benimsemişlerdir. Dilleri, Rusça ve Ukrancanın atası olan Rutence idi. Bu Slav kavmi, zamanla Ukrainerle karışıp kaybolmuştur.

49 Alişan 1896.

tarihî kaynaklar, Kamenets kroniği ve diğer Ermenice tarihî kaynaklar başlıklı bölümlerden sonra Kamenets kroniğinin transkripsiyonlu metni ve İngilizceye çevirisi yer alır. Notlar, metnin dil özellikleri, sözlük, indeks ve metnin Ermeni harfli tıpkıbasımı kitabın diğer bölümleridir.⁵⁰ Ayrıca, 1969'da aynı metnin transliterasyonlu yayını, S. Vásáry'e aittir.

4.1.2. Polonya ve Venedik vakayinameleri: İki kronik de Paris'te Millî Kütüphane'de (*Paris Bibliotheque Nationale*) bulunmaktadır. 194 nolu yazmanın 60-65. sayfalarında yer alır. Her ikisi de Alişan tarafından 1896'da yayımlanmıştır. Venedik kroniğinin fragmanlarını Deny, aynı çalışmasında yayımlamıştır.⁵¹ Polonya kroniği, Daşkeviç ve Tryjarski tarafından 1981'de yeniden yayımlanmıştır.⁵² *Ermeni Harfli Kıpçakça* ile yazılmış olan bu iki vakayiname çok kısadır; İsa'nın doğumundan 1537'ye kadar geçen olaylar anlatılır.

4.2. Mahkeme tutanakları ve hukuk belgeleri

Batı Ukrayna Ermeni-Kıpçak cemaatinin hukukla ilgili işlemlerini gösteren pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerin en önemlileri, Kiev Devlet Arşivi'nde bulunan mahkeme tutanakları ve Wroclaw, Paris ve Viyana kütüphanelerinde muhafaza edilen *Töre Bitigi* (Kanun Kodu) adlı kitaptır.

4.2.1. Mahkeme tutanakları:

Ermeni-Kıpçak yazmaları içinde Kamenets-Podolsk Ermeni mahkemesi tutanakları ve hukuk belgeleri önemli bir yer teşkil eder. Ermeni-Kıpçak cemaatine ait 32 ciltten oluşan belgelerin bir cildi Kıpçakçadır. Bu belgeler, Kamenets'ten Kiev'e, Kiev Üniversitesi bünyesinde bulunan Devlet Arşivine getirilmiş; 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar burada muhafaza edilmiştir. 1944 yılında bu evrakın bir kısmının yandığı belirtilir. Krımskiy, 1930 yılında öğrencilerinden Grunin'i, Kiev'deki bu belgeleri işlemekle görevlendirmiş; metinlerin çevriyazısını yapan Grunin, 1933'te tutuklanınca bu evraka el konulmuştur. Grunin, daha sonra 1944'te yazdığı ve şu anda Moskova Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *Polovetskiy yazık. Ego mesto sredi tyurkskih yazıkov* (Kıpçak Dili. Onun Orta Asya Türk Dillerindeki Yeri) başlıklı doktora tezinde Kamenets-Podolsk metinleri üzerinde durmuştur. Kamenets-Podolsk Ermeni mahkemesinin 1559-1567 yıllarına ait olan ve II. Dünya Savaşı sırasında kaybedildiği düşünülen 298 tutanağını, 1967 yılında Moskova'da yayımlamıştır. *Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v.* adlı bu çalışmada Grunin, farkında olmadan Kamenets-Podolsk Ermeni mahkemesinin tutanaklarının yok olduğu haberiyle bilimsel çevreleri yanıltmış; aslında, bahsettiği 40 tutanak defterinin sadece üçü bulunamamıştır; ancak, bu yayını ile Grunin, bu metinlere büyük ölçüde ilgi çekmiştir.⁵³

50 Schütz, Edmond 1968. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621*. Budapest: Akadémiai Kiado. 215 p.

51 bk. Deny 1957: 38-41.

52 bk. Dachkévytch/Tryjarski 1981.

53 Garkavets / Khurshudian 2001: 585-601.

Kitap,⁵⁴ Grunin'in uzun bir önsözyle başlar. Önsözü, Daşkeviç'in '16. yüzyılda Kamenets-Podolsk Ermenileri' başlıklı yazısı izler ve Grunin'in girişi yer alır. Girişte, *Kuman-Kıpçaklar hakkında tarihsel bilgiler, Kıpçaklar ve onların Ermenilerle ve doğu Avrupa halklarıyla ilişkileri, Ermeni-Kıpçak araştırmaları, Ermeni-Kıpçak dilinde yazılan kaynaklar, Ermeni-Kıpçak dilinin genel özellikleri, transkripsiyon* başlıkları altında bilgiler verilir. Bu bölümün ardından 298 mahkeme tutanağının transkripsiyonlu metni, Rusçaya çevirisi, metin esasında gramer özellikleri (fonetik ve morfoloji) ve sözlük yer almıştır.

4.2.2. *Töre Bitigi* (Kanun Kodu)

Töre Bitigi, 12. yüzyılda (1184-1213 yılları) Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının emriyle Ermeniceden Latinceye, Latineden Lehçeye ve 1523'te Lehçeden Kıpçakçaya çevrilen *Armiyanskiy sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonudur.

Töre Bitigi, üç bölümden oluşmaktadır: Giriş, dünyevi (laik) kanunlar ve "muhakeme usûlü kanunu"nu içeren ek maddeler. Kitap, *Armiyanskiy sudebnik*'teki fikirlerle diğer yerel hukukların (Rus pravdası, Magdeburg ya da Alman hukuku, King Kazimir tüzükleri vb.) geliştirilmesinden oluşmuştur. *Töre Bitigi*'nde proto-tip olan *Armiyanskiy sudebnik*'in Giriş bölümü ve 98 maddesi aynen tekrar edilir. Kıpçakçaya çeviriyle muhtemelen eş zamanlı (1523) yazıldığı belirtilen *dopolnitelnaya stat'ya* (ek maddeler), Kıpçak hukuk anlayışı ile ilgili 24 yeni maddeden ibarettir ve orijinal nüshaya çeviri sırasında eklenmiştir. Esere eklenen Kıpçakça maddeler, bunun dışında *Pretsessualniy kodeks* (muhakeme usûlü kanunu) başlığı altında "yargılama" usûlünü anlatan ek bölümdedir. Paris ve Viyana yazmalarında bu ek bölümde 41; Wrocław yazmasında ise 94 madde bulunur.⁵⁵

4.2.2.1. *Töre Bitigi*'nin nüshaları: Kitabın üç nüshası vardır. Bunlar; farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından Lviv ve Kamenets-Podolsk'ta yazılmıştır.

1. Wrocław Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi (*Wrocław Ossolineum Library*) 1916/II numarada kayıtlı Wrocław nüshası (1523).

2. Paris'te Millî Kütüphane'de (*Paris Bibliotheque Nationale*) 176 numarada kayıtlı Paris nüshası (1568). (Lvov versiyonu)

3. Viyana Mekhitarist Manastırı Kütüphanesinde (*Vienna Mechitarist Monastery*) 468 numarada kayıtlı nüsha (1575). (Kamenets versiyonu)⁵⁶

54 Ayrıntılı bilgi için ve tutanaklarla ilgili olarak bk. Grunin, T. I. 1967. *Dokumenty na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebniye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçini)* Transkripsiya perevod predislovie vvedenie grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. I. Grunina (Pod.redaktsiyey E. V. Sevortyana. Statya Ya. R. Daşkeviça). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka". 431 s.

55 Garkavets/Sapargaliyev 2003: 7-10.

56 *Töre Bitigi* (Kıpçak versiyon) ile ilgili ayrıntılı bilgi ve metnin Ermeni harfli tıpkıbasımı için bkz. Lewicki, Marian/

Wroclaw yazmasında *+lıq/+lik* isimden isim, *-maq/-māk* fiilden isim yapma eki, *-q/-k* I. çokluk kişi eki, *-alıq/-ālik* I. çokluk kişi emir ekinde bulunan *q/k* sesi, bazen korunmaktadır. Buna dayanarak Wroclaw nüshasının arkaik olduğu söylenebilir.⁵⁷ Wroclaw’da genellikle korunan söz sonu /q/ ve /k/ sesleri, Paris ve Viyana nüshalarında /χ/ sesine gelişir: W *ustalıq* “ustalık” (TB, 26) krş. P, V *ustalıχ* (TB, 210); W *tanmaq* “inkar etmek” (TB, 46) krş. P, V *tanmaχ* (TB, 226); W *tirilmāk* (TB, 28) krş. P, V *tirilmāχ* “dirilmek” (TB, 210); W *yıydıq* “topladık” (TB, 17) krş. P, V *yıydıχ* (TB, 202); W *berdik* “verdik” (TB, 28) krş. V *berdiχ* (TB, 211); W *aldansaq* “aldansak” (TB, 53) krş. P, V *aldansaχ* (TB, 231); W *kläsāk* “isteseκ” (TB, 23) krş. *kläsāχ* (TB, 206); W *aytalıq* “söyleyelim” (TB, 40) krş. P, V *aytalıχ* (TB, 222); W *berālik* “verelim” (TB, 18) krş. P, V *berāliχ* (TB, 202) (bk. *q > χ* gelişmesi)

4.2.2.2. Töre Bitiği’nin içeriği

Armiyanskiy sudebnik’in 98 maddesi ve bu bölüme eklenen Kıpçakça maddeler (24 madde), medenî hukuk ve ceza hukukunu içermekte; Kıpçakça bağımsız hukuk belgeleri, *Pretsessualniy kodeks* (Muhakeme usûlü kanunu) adlı bölümde yer almaktadır.

Kıpçakça olarak yazılan bu bölümün genel içeriği ile ilgili şunlar söylenebilir:

4.2.2.2.1. Medenî hukuk

“Yargılama” hukukunda bir ispat vasıtası olarak “yemin”in usûlü.

Borçlar hukuku: Borç veren kişi ve borçlu kişi ile ilgili uygulamalar, borçluya uygulanan cezalar, borcun para ya da mal ile ödenmesine dair esaslar, ölen kişinin borcuyla ilgili uygulamalar.

Kira hukuku: Mülk sahibi ile kiracı arasındaki ilişkiler.

Kefalet hukuku: Kefalet verilmesi gereken kişiler, kefil ve kefalet ile ilgili uygulamalar.

Miras/aile hukuku: Miras ve eşitlik, ölen kişinin mirasının karısı; erkek ve kız çocukları arasında paylaşımı.

4.2.2.2.2. Ceza hukuku

Suç teşkil eden eylem ve davranışlar. Para ve beden cezası gerektiren eylem ve davranışlar. Malla ödenmesi gereken suçlar. Mahkemeyi yanıltmanın, yalancı şahitliğin ve mahkemeye saygısızlığın cezaları vb.

Kohnowa, Renata 1957. Le version turque-kiptchak du Code des lois des Armeniens polonais d’apres le m. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum, *Rocznik Orientalistyczny. Tom XXI*. Wiesbaden. 153-300; *Töre Bitiği*’nin üç yazması ile ilgili olarak ve *Sudebnik*’in Latin, Leh, Ukran, Rus ve Kazak dillerine çevirisi için bk. Garkavets, Aleksandr/Sapargaliyev, Gayrat 2003. *Töre Bitiği: Kıpçaksko-pol’skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks. L’vov, Kamenets-Podol’skiy 1519-1594*. Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur. 791 s.

57 Garkavets/Sapargaliyev 2003: 10-13.

Töre Bitigi, 16. yüzyılda Ukrayna'daki Ermeni mahkemesinde tek kaynak olarak kullanılmış; medenî hukuk ve ceza hukuku ile ilgili uygulamalarda bu kitap esas alınmıştır. Kitap, kaynağını Leh ve Ermeni kanunlarından alsa da, Lehçeden Kıpçakçaya çeviri sırasında eklenen orijinal Kıpçakça ek maddeler ve “muhakeme usûlü kanunu” adlı ek bölüm, Kıpçak hukuk anlayışını yansıtan millî kaynak niteliğindedir.

4.2.2.3. *Töre Bitigi* üzerine yapılan araştırmalar

Kitabın Wrocław nüshası, ilk defa Marian Lewicki ve Renata Kohnowa tarafından *Roznik Orientalistyczny* dergisinde La version turque-kiptchak du Code des lois des Arméniens polonais (Leh Ermenilerinin Kanunlar Kodunun Türk-Kıpçak Varyantı) başlıklı makaleyle bilim dünyasına tanıtılmıştır.⁵⁸

Töre Bitigi ile ilgili diğer yayın, Alexander Garkavets'e aittir. Almatı Deşt-i-Kıpçak yayınları arasında çıkan *Töre Bitigi* adlı kitapta,⁵⁹ birinci bölümde Wrocław nüshasının çevriyazılı metni ve Rusçaya çevirisi; ikinci bölümde ise Paris ve Viyana nüshaları karşılaştırmalı olarak verilir. Daha sonra sırasıyla *Armyanskiy Sudebnik*'in Rusça, Latince, Ukranca ve Lehçe çevirisi yer alır. Bu çevirileri, metindeki sözcükleri içeren Ermeni Kıpçakçası-Rusça sözlük izler. Son bölümde metnin G. Sapargaliyev tarafından yapılan Kazakça çevirisi ve Ermeni Kıpçakçası-Kazakça sözlük yer almaktadır.

4.3. Dinî eserler

Ermeni Harfli Kıpçakça pek çok dinî içerikli yazma eser, Avrupa, Rusya ve Ermenistan kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Bunlar; 5 Zebur kitabı, 1 Zebur sözlüğü, 9 dua kitabı (biri basma eser), Vartabed Anton'un 4 vaaz kitabı, Havari Pavel (Paul)'in mektupları, azizlerin hayat hikâyeleri vb. yazmaları ve bir basma eseri içermektedir. Bu eserlerin büyük bir kısmı, eski Ermeniceden Kıpçakçaya çevrilmiştir.

4.3.1. Zebur

Zebur'un Kıpçak Türkçesine ilk tercümesi 1575'te Lviv'de yapılmıştır. İlk tercümenin, kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Diakon Lussig, beş yıl sonra 1580'de, ilk tercümeyle Kıpçakça eklemeler yaparak Zebur'u yeniden yazmıştır. İlk tercümenin Lussig'e ait olduğu ihtimali zayıftır.⁶⁰

4.3.1.1. Zebur'un nüshaları

1. Krakow, Czartorysky Müzesi'nde (*Krakow Czartorysky Museum*) 3646/III numarada kayıtlı Krakow nüshası (1575).

2. Viyana, Millî Kütüphane'de (*Vienna Austrian National Library*) Arm.

58 Lewicki/Kohnowa 1957: 153-300.

59 Garkavets/Sapargaliyev 2003.

60 Garkavets/Khurshudian 2001: 600.

13 numarada kayıtlı Viyana nüshası (1580).

Lussig'in Zebur kitabına hazırladığı Ermenice-Kıpçakça sözlük ise Erivan Matenadaran'da (Yerevan, Mashtots Insitute of Ancient Manuscripts. 2267 nolu yazma) muhafaza edilmektedir.

Ayrıca, Paris, Venedik ve St. Petersburg'da Zebur'un üç yazması mevcuttur. Bunlardan birinin yine Lussig tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir.

Zebur'un Krakow, Viyana ve Erivan yazmaları ile ilgili neşir, Aleksandr Garkavets ve Eduard Khurshudian'a aittir.⁶¹ Kazakistan'ın Ermenistan Büyükelçiliği ve Avrasya Deşt-i Kıpçak Araştırmaları Merkezi'nin sponsorluğunda çıkan bu yayında, Kıpçakça metnin Krakow ve Viyana nüshaları karşılaştırmalı ve transkripsiyonlu olarak verilmiş; Kıpçakça metnin ortasında ise Ermenice versiyon yer almıştır. Ermeni Harfli Kıpçakça versiyon ise kitabın sonuna alınmıştır. Bu bölümü, diakon Lussig'in Zebur için hazırladığı ve Erivan Matenadaran Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Ermenice-Kıpçakça sözlük izler. Zebur'da zor anlaşılan kelime ve cümleleri açıklayan bu sözlük, Ermeni harfleriyle ve Latin harfli transkripsiyonuyla verilmiştir. Garkavets'in "Ermeni-Kıpçakların Tarihi" başlıklı yazısı, bu kitabın son bölümünü oluşturur.

4.3.2. Dua kitapları

Dua kitaplarının en önemlisi, 1618'de Lviv'de basılan *Algış Bitigi* (Dua Kitabı)⁶² adlı kitaptır. Bu eser, bilim dünyasında Türk Dilinin ilk basılı kitabı olarak bilinmektedir. Eser, Hollanda/Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde (*Leiden University Library*) muhafaza edilmektedir.

Kitapla ilgili iki önemli yayın mevcuttur: *Algış Bitigi*'ni ilk defa Edmund Schütz, 1961 yılında bilim dünyasına tanıtmış; 1962'de üç duanın transkripsiyonlu metnini ve sözlüğünü yayımlamıştır.⁶³

Algış Bitigi ile ilgili ayrıntılı yayın, Nadejda Chirli'ye aittir. Chirli'nin, doktora tezi olarak hazırladığı bu çalışmada, *Algış Bitigi*'nin Ermeni alfabesinden Latin alfabesine transkripsiyonlu metni, Türkiye Türkçesine çevirisi ve metinde geçen durum eklerinin şekil, görev ve işlev bakımından incelemesi yer alır. Ayrıca, kitabın sonunda metnin tıpkıbasımı da bulunmaktadır.⁶⁴

4.4. Filolojik eserler

Ermeni dili üzerine Kıpçakça yazılmış 2 ders kitabı, 5 Ermenice-

61 Lvivli diakon Lussig'in Kıpçakça Zebur çevirisi ve sözlüğü için bk. Garkavets, Aleksandr / Eduard Khurshudian 2001. *Armenian-Qipchaq psalter written by deacon Lussig from Lviv 1575/1580*. Almatı: Desht-i Qipchaq. 610 p.

62 *Algış*, Eski Türkçe *alka*- "övmek; dua etmek" fiilinden -ş ekiyle yapılmış isimdir. Fiilin son sesi olan /a/, daralarak /i/ ünlüsüne; tonlu sesler arasında kalan /k/ ünsüzü ise tonlularak /g/ ya gelişmiştir. *Bitig* ise yine tarihî kökene sahip bir sözcüktür. Eski Türkçede "yazma, yazı; kitap; mektup; yazılı şey" gibi anlamlarda kullanılan *bitig/bitik* (DLT, 96; DTS, 103; ED, 303) bu dönemde de anlamını korumuştur.

63 Schütz 1961; 1962. Ayrıca bk. Schütz 1998.

64 Ayrıntı için bk. Chirli, Nadejda 2005. *Algış Bitigi Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book)*. Haarlem: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi. 312 s.

Kıpçakça tercüme sözlük ve 1 Zebur sözlüğü bulunmaktadır. Gramer kitapları, tahminen 1581 ve 1613'te Lviv'de yazılmıştır; bugün Erivan Matenadaran, Viyana ve St. Petersburg kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Ermenice-Kıpçakça sözlükler ise Ermeniceden tercüme edilmiştir. Bunlar; Lviv Üniversite Kütüphanesi Elyazmaları Bölümünde 366 sayfalık 51 nolu yazma; St.Petersburg'da M. E. Saltikov-Chtchédrine adlı Devlet Halk Kütüphanesinde 280 sayfalık Arm. 8 nolu yazma; Viyana'da Millî Kütüphanede 106 sayfalık Arm. 3 nolu yazma; yine Viyana Mekhitarist Manastırı'nda 178 sayfalık 84 nolu yazma ve 301 sayfalık 311 nolu yazma. Zebur sözlüğü ise Erivan Matenadaran'da bulunmaktadır (Zebur sözlüğü için bk. Dinî eserler).

E. Tryjarski, 1968-1972 yıllarında Varşova'da, Ermenice-Kıpçakça olan bu sözlüğün Viyana'daki üç nüshasını esas alarak hazırladığı konkordansta madde başı olan Ermenice kelimeleri çıkarmış; Kıpçakça kelimeleri madde başı yaparak Lehçe ve Fransızca anlamlarını vermiştir. Sözlük, *Kıpçakça-Lehçe-Fransızca* şeklinde düzenlenmiştir. Sözlüğün başında geniş bir giriş bölümü mevcuttur. Sonunda ise 5 elyazmasının bazı sayfalarının faksimileleri yer almaktadır.⁶⁵

4.5. Edebî eserler

Bilge Hikar'ın hikâyesi adlı eser de Ermeni Harfli Kıpçakça ile yazılmıştır. Bu eserin de Ermeniceden tercüme edildiği düşünülmektedir. Viyana'daki Ermeni Mekhitarist Kütüphanesi'nde 468 nolu elyazma olarak kayıtlıdır. Bu eser üzerine J. Denny ve E. Tryjarski'nin ortak çalışması vardır.⁶⁶ Ayrıca, Siysenbay Jolayevič Kudasov da bu metin üzerinde çalışmıştır.⁶⁷

4.6. Doğa bilimleri ile ilgili eserler

Bununla ilgili bir eser vardır ve Kiev'de bulunmaktadır. Lvivli Andrey Torosoviç'in 1626-1631 yıllarına ait *Taynu filozofskogo kamnya (Felsefe taşının sırları)* başlıklı bu eseri, kimyasal problemlerle ilgilidir.

4.7. Diğer araştırmalar

Ermeni Harfli Kıpçakça üzerine yapılmış dilbilimsel çalışmalar ve metin neşriyatı da mevcuttur. Garkavets, 1970-1980'li yıllarda dil incelemeleri yapmış; 2000'li yıllarda ise Ermeni harfli Kıpçak metinlerinin Latin harfleriyle transkripsiyonunu ve metinlerin sözlüğünü hazırlamıştır.

*Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv. (16.-17. yüzyıllardaki Slav dilleri ile Ermeni-Kıpçak dilinin paralellikleri)*⁶⁸ adlı çalışmada Ermeni-Kıpçak dilinde isim, sıfat, sayı sıfatları, zarf, zamir,

65 Tryjarski, Edward (1968-1972). Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises. Tome I, Fas. I-IV. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. 914 p.

66 Denny/Tryjarski 1964: 7-61.

67 Qudasov, S. J. 1990. *Arman jazulı Qıpşaq eskertkişi "Dana Xikar söziniñ" tili*. Almatı: Gılm.

68 Garkavets, A.N. 1979. *Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv.* Kiev: Nauka dumka. 100 p.

fiil, zarf-fiil, edat konusu incelendikten sonra Kıpçakça ve Rusça arasındaki sözdizimsel benzerlik örnek cümlelerle anlatılmıştır.

Kıpçakskiye yazıki: Kumanskiy i armyano-kıpçakskiy (Kıpçak dilleri: Kumanca ve Ermeni-Kıpçakça)⁶⁹ adlı çalışmada Kuman/Kıpçakların dil verilerini içeren *Codex Cumanicus* ile 16.-17. yüzyıl Ermeni Harfli Kıpçakçanın karakteristik dil özellikleri örneklerle karşılaştırılmıştır.

Tyurkskiye Yazıki na Ukraine (Ukrayna'daki Türk dilleri)⁷⁰ adlı kitabında Ukrayna'nın Donetsk bölgesindeki Urumların dilindeki Grekçe unsurları verdikten sonra "Urum dili ile Ermeni-Kıpçak dilinin gramer yapısı ve fiil sisteminin gelişimi" başlıklı bölümde biri tarihî, diğeri modern iki Kıpçak dilini, fiil bakımından karşılaştırmıştır.

Garkavets, ayrıca, Ermeni harfli Kıpçak metinlerini iki cilt hâlinde neşretmiştir. *Kıpçakskoye pismennoye naslediye T. I, katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pis'mom* (Kıpçakça yazılı miras: Katalog ve Ermeni harfli abidelerin metinleri)⁷¹ adlı birinci ciltte Avusturya/Viyana; Ermenistan/Erivan; İtalya/Venedik; Hollanda/Leiden; Polonya/Varşova, Wrocław, Krakow; Romanya/Gerla; Rusya/St. Petersburg; Ukrayna/Kiev ve Fransa/Paris kütüphanelerinde bulunan ve bazıları daha önce de yayımlanmış olan Ermeni harfli Kıpçak metinlerini Latin alfabesiyle transkribe ederek toplu hâlde neşretmiştir.

Kitabın, *Kıpçakskoye pismennoye naslediye T. II, pamyatniki duxovnoy kul'turi* (Kıpçakça yazılı miras: Manevi kültür abideleri)⁷² başlıklı ikinci cildinde Karaim duaları, *Codex Cumanicus*: Kuman duaları, Vartaped (Vaiz) Anton'un vaazları, Ermenice İncil için Kıpçakça sözlükler, Ermenice Zebur için Kıpçakça Sözlük transkripsiyonlu olarak verilmiştir.

Bu serinin III. cildini, Garkavets'in, Ermeni harfli Kıpçak metinlerinin tamamını esas alarak hazırladığı *Kıpçakskoye pismennoye naslediye T. III, Kıpçakskiy slovar'*⁷³ başlıklı Kıpçakça Sözlük oluşturmaktadır:

5. Ermeni alfabesi

Türkçe, değişik dönem ve çevrelerde başlangıçta Köktürk, daha sonra Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav alfabeleri olmak üzere başlıca on iki değişik alfabeyle yazılmış ve yazılmaktadır.

69 Garkavets, A.N. 1987. *Kıpçakskiye yazıki: Kumanskiy i armyano-kıpçakskiy*. Alma-ata: İzdatel'stvo "nauka" Kazaxskoy SSR. 225p.

70 Garkavets, A.N. 1988. *Tyurkskiye Yazıki na Ukraine (razvitiye strukturi)*. Kiev: Naukova dumka. 176p.

71 Garkavets, A. N. 2002. *Kıpçakskoe pismennoe nasledie T. I, katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pis'mom* Almatı: Deşti-i-Kıpçak. 1084 p.

72 Garkavets, A. N. 2007. *Kıpçakskoe pismennoe nasledie, T. II, Pamyatniki duxovnoy kul'turi*, Almatı: Kasean; Baur. 906 p.

73 Garkavets, A. N. 2011. *Kıpçakskoye pismennoye naslediye T. III, Kıpçakskiy slovar'*, Almatı: Kitap Baspası, 1802 p.

Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra kullanılmaya başlanan Arap alfabesi, 10.-20. yüzyıllar arasında yaklaşık bin yıllık bir zaman diliminde varlığını sürdürmüştür. Türk dilinin Karahanlıca, Harezmce, Çağatayca ve Oğuzca dönemine ait metinler, Arap alfabesiyle yazılmış; Kıpçakça dil ürünleri ise Arap, Latin ve Ermeni harfleriyle kaleme alınmıştır. Arap ve Ermeni harfleri, Türkçe fonemleri karşılama konusunda yetersiz kalmıştır. Latin alfabesiyle yazılan ve çok sayıda Türkçe ve Farsça dil malzemesini içeren *Codex Cumanicus* ise Türkçedeki seslerin, fonetik değerleri ve fonemik özellikleri hakkında daha net bilgiler vermektedir.

5. yüzyılda Masrob Maşdots tarafından yaratılan Ermeni alfabesi, 14. yüzyıl itibarıyla Türkçe yazma eserlerde, 18. yüzyıldan itibaren Türkçe basma eserlerde yaygın olarak kullanılmış; 20. yüzyılın ilk yıllarında Türkçenin yazımında işlevini kaybetmiştir. Türkçe, Ermeni harfleriyle özellikle, batı Ukrayna (Polonya)'da yaşayan Ermeni-Kıpçaklar ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebası olan Ermeniler tarafından yazılmıştır.⁷⁴

Rum kökenli Hristiyan Ortodoks inancına mensup olan Türk dilli Karamanlıların Grek alfabesini kullanmaları gibi Türkçe konuşan Ermeniler de, gerek yazma ve gerekse basma eserlerde, Türkçenin aynı yüzyıllarda kaydedildiği Arap alfabesi yerine, kendi kutsal metinlerinin yazıldığı Ermeni alfabesini tercih etmişlerdir.

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yaklaşık altı yüz yıllık bir dönemde meydana getirilmiş olan Ermeni harfli Türkçe yazma eserler; din, hukuk, dil, tarih, edebiyat, felsefe, doğa bilimleri ve ziraat alanlarındadır. *Türkçe* eserler; Türkiye'de İstanbul, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Sivas, Tokat, Ankara, Van, Süleymanlı/Kahramanmaraş, Bursa, Gümüşhane vb. şehirlerde; *Kıpçakça* olanlar ise Türkiye dışında St. Petersburg, Astrahan, Eçmiyadzin, Kalküta, Kamenets-Podolsk, Lviv (Rus. Lvov), Kırım gibi çeşitli şehirlerde yazılmıştır.⁷⁵

Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerde kullanılan Ermeni alfabesi; 31'i ünsüz, 7'si ünlü olmak üzere 38 harften oluşmaktadır. Ukrayna Ermenileri, Ermeni yazısının batı varyantını kullanmışlardır. Bu alfabe, Kıpçakçanın özellikle ünlü sistemine tam olarak uygun değildir. /a/ ve /ä/ ünlüsü, alfabede (Ա ա) /a/ ile yazılmıştır; /ä/ için ayrı bir sembol kullanılmadığı için Deny,⁷⁶ Grunin⁷⁷, Schütz⁷⁸, Daşkeviç ve Tryjarski⁷⁹'nin transliterasyonlu okumalarında bu sıkıntıyı görmek mümkündür: *bermadilar* “vermediler” (DPY, 213), *berma*

74 Pamukciyan 2002: XI-XII; Tekin 1997: 110; Tekin 1984: 6.

75 Ermeni harfli Türkçe metinlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Pamukciyan 2002.

76 Deny 1957.

77 Grunin 1967.

78 Ermeni harfli Kıpçakça metinlerin transkripsiyonuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Schütz 1961: 139-161.

79 Daşkeviç/Tryjarski 1978a: 85-132; 1978b: 49-69.

“verme” (Deny, 127), *emgak* “emek, sıkıntı” (DAK, 236) vb.

/o/ sesi, iki sembolle (O o, Ռ n) gösterilmektedir. Ռ n, kelime başında /vo/ ses grubunu, kelime içinde /o/ sesini karşılamaktadır. /u/ için tek bir sembol kullanılır; bu sesi, n ile ünlü işaretlerinin birleşmesinden oluşan nı karşılar. /ö/ ve /ü/ ünlüleri alfabede bulunmadığı için Türkçe kelimelerin yazımında yine bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Grunin, Deny, Schütz, Tryjarski ve Daşkeviç gibi araştırmacılar, yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni alfabesinin Latin harflerine transliterasyonunu yapmışlar ve dolayısıyla /ö/ ve /ü/ sesini, /o/ ve /u/ ile göstermişlerdir: *koz* “göz”, *kun* “gün”, *kop* “çok”, *korun-* “görünmek”, *konuluk* “doğruluk, adalet” (Deny, 61; DAK, 422; DPY, 396-398), *yurak* “yürek” (AKC, 133; DAK, 357). Deny, 1575 yılına ait bir yazmada /ü/ ile yazılmış üç kelime bulmuştur: *yürak* “yürek”, *tügül* “değil”, *üzum* “yüzüm”. Deny’e göre; bu örnekler, Türkiye Ermenilerinin etkisiyle bu şekilde yazılmıştır.⁸⁰

Garkavets ise kendisinden önceki araştırmacılardan farklı olarak bu metinleri, Türk transkripsiyon ve transliterasyonuna göre okumuştur: *köz* (TB, 33); *kün* (TB, 35) *köp* (TB, 35), *körün-* (TB, 38), *könülük* (TB, 43), *yüräk* (AKP, 130-131; TB, 22) gibi. /a/ ile /ä/yi de transkripsiyonda ayrı sembollerle göstermiştir: *barçaņız* “hepiniz” (AKP, 2); *bermä* (AKP, 26/27); *emgak* “emek” (AKP, 127/128); *yüräk* (AKP, 2). Kapalı /e/ için de ayrı sembol kullanılmıştır: *eyämiz* “sahibimiz, Tanrı” (AKP 121/122); *edilär* “idiler (AKP, 139), *kendiläriniņ* “kendilerinin” (AKP; 121).

Ermeni-Kıpçak metinlerindeki Ermeni harflerinin transliterasyon, transkripsiyon ve ses değerleri (Garkavets / Khurshudian 2001: XXVI)

⁸⁰ Deny 1957: 19; Pritsak 1979:133.

Transliteration, transcription and digital value of the Armenian characters in Armeno-Qıpçaq monuments

Транслитерация, транскрипция и цифровое значение армянских букв в армяно-кыпчакских памятниках

Ա	ա	aib	a, ä, â	аиб	а, ә, я	1
Բ	բ	pen	p	пен	п	2
Գ	գ	kim	k	ким	к	3
Դ	դ	ta	t	та	т	4
Ե	ե	yech	e, y-	йечь	е, й-	5
Զ	զ	za	z	за	з	6
Է	է	e	ē	э	е	7
Ը	ը	ət	i (ə)	ыт	ы	8
Թ	թ	to	t'	то	т	9
Ճ	ճ	zhe	ž	же	ж	10
Ի	ի	ini	i	ини	і	20
Լ	լ	lyun	l	люн	л	30
Խ	խ	khe	χ	хе	х	40
Ծ	ծ	dza	dz	дза	дз	50
Կ	կ	gyun	g	гюн	г	60
Հ	հ	ho	h	хо	h	70
Ձ	ձ	tsa	c	ца	ц	80
Ղ	ղ	ghad	γ	ғад	ғ	90
Ճ	ճ	dzhe	dž	дже	ж	100
Մ	մ	men	m	мен	м	200
Յ	յ	hi	j	хи	й, -	300
Ն	ն	nu	n	ну	н	400
Շ	շ	sha	š	ша	ш	500
Ո	ո	wo	o, ö	уо	о, ө	600
Չ	չ	cha	ç	ча	ч	700
Պ	պ	be	b	бе	б	800
Ջ	ճ	dche	č	дче	ч	900
Ռ	ր	ra	r	ра	р	1000
Ս	ս	se	s	се	с	2000
Վ	վ	vev	v	вев	в	3000
Տ	տ	dyun	d	дюн	д	4000
Ր	ր	re	r	ре	р	5000
Յ	յ	tso	ç	цо	ц	6000
Ի	ի	hyun	w	һюн	у, ү, в	7000
Փ	փ	pyur	p'	пюр	п	8000
Կ	կ	ke	k'	ке	к'	9000
Օ	օ	o	o, ö	о	о, ө	
Ֆ	ֆ	fe	f	фе	ф	

Transliteration and transcription of the Armenian character combinations

Транслитерация и транскрипция армянских буквосочетаний

աւ	aw, o	аў, ав
աա	ya, (y)ä, â, 'a	йа, (й)ә, 'а, я
եէ	ye, 'e	йе, 'е
եւ/և	yew	йев
եօ	yo, yö	йө, ө
իւ=իվ	iv	ів
իւ=իւմ	yu, yü, ü	йу, йү, ү
ևւ=իւ	yu, yü, ü	йу, йү, ү
նք	nk, η	нк, η
նղ	ng, η	нг, η
նք	nk', η	нк, η
ու	u, ü	у, ү

6. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin dil özellikleri

Ermeni Kıpçakçasının dil özellikleri; *Armenian-Qypchaq Psalter 1575-1580* (Garkavets /Khurshudian 2001) ve *Töre Bitigi Armyano-Kıpçakskiy Sudebnik 1519-1594* adlı metinler taranmak suretiyle hazırlanmıştır. Bunun yanında zaman zaman Tryjarski'nin sözlüğü (1968-1972), Deny (1957), Grunin (1967) ve Schütz (1968)'ün çalışmalarından da yararlanılmıştır.⁸¹ Bu çalışmada, mümkün olduğunca tipik ses, biçim, sözdizimi özelliklerine ve ayrıca, leksik özelliklere yer verilmiştir.

6.1. Ses özellikleri

6.1.1. Ünlüler

6.1.1.1. Ünlü uyumları

Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde, Türkçe kelimelerdeki damak ve dudak uyumu genellikle tam olmakla birlikte ünlü uyumunun bozulduğu bazı durumlara da rastlanır. Bu aykırılıklar, daha çok dudak uyumunda görülür.

81 Ermeni Kıpçakçasının *Codex Cumanicus* ile karşılaştırmalı grameri için bk. Garkavets 1987; kısa gramerler için bk. Deny 1957: 18-23; Grunin 1967: 345-380; Schütz 1968: 92-118; Pritsak 1959: 74-87. Deny'nin grameri, Kamenets kroniği; Grunin'in çalışması, Kamenets-Podolsk Ermeni cemaatinin mahkeme tutanakları; Schütz'ün grameri ise, Osmanlı-Lehistan Savaşı'nın Ermeni-Kıpçak kroniği metni esasında hazırlanmıştır.

Damak uyumu genellikle tamdır: *kendinä* “kendisine” (TB, 30); *kişilärdir* “kişilerdir” (TB, 30); *öğütlägäylär* “cezalandıracaklar” (TB, 139); *övrätmäki* “öğretmesi” (TB, 32); *temirçilik* “demircilik” (TB, 65); *tügällämägä* “tamamlamaya” (TB, 185); *añlamıyın* “anlamadan” (TB, 31); *barçasının* “hepsinin” (TB, 66); *çıxarmagay* “çıkarmayacak” (TB, 153); *çardaşlarını* “kardeşlerin” (TB, 155); *yazıxsız* “suçsuz, günahsız” (TB, 27); *yaşşılıx* “iyilik” (TB, 27).

-*vuçi* fiilden isim yapma ekli sözcüklerde damak uyumuna aykırılık görülür: *baylavuçi* “bağlayan” (DAK, 121); *saçlavuçi* “koruyucu, bekçi” (DAK, 660); *sarnavuçi* “okuyucu” (DAK, 667); *çıynavuçi* “eziyet eden” (AKP, 188; DAK, 478).

Zebur kitabında -*älıx* I. çokluk kişi emir eki ile +*lıx* isimden isim yapma ekinin, /*ç*/ art damak ünsüzünün etkisiyle uyum dışında kaldığı görülür:⁸² *kir-älıx* “girelim” (AKP, 131/132); *öp-älıx* “öpelim” (AKP, 94/95); *sövün-älıx* “sevinelim” (AKP, 94/95); *terän+lıx* “derinlik” (AKP, 134/135); *bilmäx+lıx* “bilgi” (AKP, 71/72); krş. *biy+lıx* “beylik” (TB, 198); *öldürmäx+lıx* “cinayet” (TB, 88); *üläşinmäx+lıx* “paylaşma, taksim” (TB, 71); *yetkizmäx+lıx* “ulaştırma” (TB, 83); *ber-älıx* “verelim” (TB, 202).

Birleşik kelimelerin de bu uyum dışında kaldığı görülür: *yıxöv* (< *ıyıx öv*) “kilise, ibadethane” (TB, 72); EK *ıyıx* (< ET *ıduq*) “kutsal”, *öv* (< ET *eb*) “ev”; *yıxkün* (< *ıyıx kün*) “kutsal gün/pazar günü” (TB, 76); *yoçesä* “yoksa” (TB, 20).

Dudak uyumu da genellikle bozulmaz: *esirikliktä* “sarhoşken” (TB, 87); *keräklidirlär* “gereklidirler” (TB, 84); *könülükünü* “doğruluğun” (TB, 95); *ölümlüdür* “ölümlüdür” (TB, 94); *tölämägä* “ödemeye” (TB, 99); *uyaltmagay* “utandırmayacak” (TB, 90).

g/y > *v* değişmesi ve ardından /*v*/nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle bazı sözcüklerde dudak uyumuna aykırılıklar görülür: EK *çerüv* (< ET *çerig*) “asker” (TB, 62); EK *kiyöv* (< ET *küdegü*) “güvey, damat”; *aruv* (< ET *arıv*) “arı, temiz”.

Eski Türkçe -*GUçI* ve -(*X*)*GçI* eklerinden gelişen örnekler, dudak

82 Garkavets, *Armenian-Qypchaq Psalter*'daki transkripsiyonda -*älıx* ve +*lıx* eklerinde /*ç*/ art damak ünsüzünün önünde yer alan ünlüyü /*ı*/ biçiminde kalın sıralı; *Töre Bitigi*'nde ise aynı ünlüyü /*i*/ okumuştur. Aynı sorun, -*maç/-mäx* ekinde de görülür. Ermeni alfabesinde /*ä*/ için ayrı bir sembol bulunmadığından Garkavets'ten önceki çalışmalarda, bünyesinde /*ä*/ ünlüsünün yer aldığı kelimeler /*a*/ ile gösterilmiştir (bk. 5. Ermeni alfabesi) ve bunun bir sonucu olarak Grunin, Deny, Schütz, Tryjarski ve Daşkeviç'in transliterasyonlarında kalın ve ince sıralı fiillerden sonra bu eke sadece -*maç* biçiminde rastlanır. Alfabe sorununa rağmen Garkavets, kendi transkripsiyonunda kelimelerin tarihsel gelişim sürecini dikkate alarak /*a*/ ve /*ä*/ ayrımı yapmışsa da, bu durum, bu ek için tartışmalıdır. Bana göre; ince ünlülü fiillerden sonra gelen bu ekte /*ç*/ ünsüzünün önünde yer alan ünlü yine /*a*/ olmalıdır. Yukarıdaki örnekleri esas alırsak; *öldürmäx+lıx* yerine *öldürmaç+lıx*; *bilmäx+lıx* yerine *bilmaç+lıx* tercih edilmelidir. Aynı ekte ve hatta başka eklerde /*ç*/ art damak ünsüzünün önünde ünlü kalınlaşması ve bunun bir sonucu olarak damak uyumunun bozulması, Ardahan-Posof yerli ağzında (*vermaç* “vermek”) ve Erzurum Yukarı Aras ağzlarında (*demaç* “demek”, *düzmaç* “dizmek”, *sewmaç* “sevmek”) da görülür. bk. Ercilasun 1983: 68-74; Gemalmaz 1995: 243. Fiil mastarı, Aleksandr Garkavets'in transkripsiyonlu metinleri esas alınarak şimdilik -*maç/-mäx* biçiminde gösterilmişse de bu husus ayrı bir çalışmada daha sonra incelenecektir.

uyumu dışında kalır: *alda-vuçı* “yalancı”; *başışla-vuçı* “bağışlayan”; *izdövüçi* “davacı”; *işlövüçi* “çalışan”; *çıynavuçi ~ çıynavçi* “eziyet eden”; *yevüçi* “yiyen”; *aytuçi* “konuşan”; *bilüçi* “bilen”; *kirüçi* “giren, hırsız”; *küydürüçi* “kundakçı, kışkırtıcı”; *öldürüçi* “öldüren, katil”; *yazuçi ~ yazuçı* “katip”.

I. teklik kişi ve II. çokluk kişi emir ekleri *-IyIm* ve *-(I)ηIz* dudak uyumuna girmez: *öp-iyim* “öpeyim” (AKP, 6); *söv-iyim* “seveyim” (AKP, 17/18); *bol-ıyım* “olayım” (AKP, 17/18); *bol-uñız* “olunuz” (AKP, 104/105); *öp-ijniz* “öpünüz” (AKP, 95/96); *sövün-üniz* “sevininiz” (AKP, 97/98).

Şimdiki zaman eki *-(I)yIı* daima dar ünlülü eklenir ve dudak uyumu dışında kalır: *buyur-ıyır* “buyuruyor” (TB, 100); *körgüz-iyir* “gösterir” (TB, 101); *körün-iyir* “görünüyor” (TB, 102); *ulı-yır* “uluyor” (AKP, 9/10).

6.1.1.2. Ünlü değişimleri

6.1.1.2.1. a/e > ı/i

Eski Türkçe bazı tek heceli sözcüklerde ya da birden fazla heceli sözcüklerin ilk hecesinde yer alan /e/ sesi, Ermeni Harfli Kıpçakçada daralarak /i/ye gelişmiştir: EK *tiy-* (< ET *teg-*) “değmek” (TB, 40); EK *kiy-* (< ET *ked-*) “giymek” (TB, 70); EK *biy* (< ET *beg*) “bey, Tanrı” (TB, 19); EK *biyik* (< ET *bedük*) “yüksek; büyük” (TB, 86; 91); EK *igi* (< ET *edgü*) “iyi” (TB, 83); EK *kiyik* (< ET *keyik ~ kiyik*) “geyik” (TB, 143); EK *tiyirmän* (< ET *tegirmen*) “değirmen” (TB, 63).⁸³

-Gay gelecek zaman ekinin *edi* ek fiille kullanımında kip ekinin ünlüsünün /y/ önünde bazen daraldığı görülür: *bol-gay edi* “olsa” (TB, 178) krş. *bol-gıy edi* (TB, 107); *al-gay edi* “alsa” (TB, 154) krş. *al-gıy edi* (TB, 151); *bil-gäy edi* “anlasa” (TB, 101) krş. *bil-giy edi* (TB, 101); *yoluş-kay edi* “karşılaşsa” (TB, 178) krş. *yoluş-kıy edi* (TB, 127); *et-käy edi* “etse” (TB, 152) krş. *et-kiy edi* (TB, 153); *yemä-gäy edim* “yemesem” (AKP, 208); *sözlä-gäy edim* “konuşsam” (AKP, 126); *öldür-gäy edim* “öldürsem” (AKP, 208); *tur-ıyı edim* “kalksam” (AKP, 254); *çutçar-ıyı edi* “kurtarsa” (AKP, 30).

-AyIm I. teklik kişi emir-istek kipinde de ekin başında yer alan *a/e* ünlüleri daralarak *i/i* ye gelişir: Bu gelişme, özellikle Zebur metninde görülür. *Töre Bitigi*'nde bu örneklerle rastlanmaz: *bar-ıyım* “varayım” (AKP, 180); *tapun-ıyım* “tapınayım” (AKP, 180); *toxtat-ıyım* “durdurayım” (AKP, 185); *kir-iyim* “gireyim” (AKP, 6); *öp-iyim* “öpeyim” (AKP, 6); *yeber-iyim* “göndereyim” (AKP, 18).

Aynı ek, ünlüyle biten fiillere *-yIm* biçiminde eklenir ve eklenme sırasında fiil tabanının sonunda yer alan geniş ünlü, /y/nin etkisiyle daralır. Bu morfonolojik

83 *Codex Cumanicus*'ta bu gelişmeyle ilgili bir kararsızlık göze çarpar: *beg ~ biy* “bey”; *ber- ~ bir-* “vermek”; *emdi ~ imdi* “şimdi”; *eşit- ~ işit-* “iştirmek”; *ev ~ iv* “ev”; *eygilik ~ iygilik* “iyilik”; *yegit ~ igit* “yiğit”.

gelişme, yine Zebur'da görülür: *alışılyım* < *alışla-yım* “dua edeyim” (AKP, 184); *çaytmıyım* < *çaytma-yım* “dönmeyeyim” (AKP, 28); *saçlyım* < *saçla-yım* “koruyayım” (AKP, 188); *sözlyım* < *sözle-yım* “konuşayım” (AKP, 100); *tölyım* < *töle-yım* “ödeyeyim” (AKP, 84).

Aynı morfolojik gelişme *-yIr* şimdiki zaman ekinin *a/ä* ile biten fiil tabanlarına eklenmesi sırasında da meydana gelir (bk. Şimdiki zaman). Şu örneklerde *+la-* isimden fiil yapma eki ile *-ma-* olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır: *alışlyıç* < *alışla-yı-ç* “dua ediyoruz” (AKP, 228); *uvatlyıç* < *uvatla-yı-ç* “parçalıyoruz” (AKP, 2); *çıvalıyıç* < *çıvala-yı-ç* “kovalıyoruz” (AKP, 17/18); *yargulyırlar* < *yargu-la-yır-lar* (AKP, 34/35); *yuxlamıyırsız* < *yuxla-ma-yır-sız* (AKP, 126/127); *almıyır edim* < *al-ma-yır edim* “almıyordum (AKP, 68/69).

6.1.1.2.2. a > u

Bu gelişme, sözcük bünyesinde bulunan /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelir: EK *tuvar* “mal” (TB, 69) < ET *tavar*; EK *yuvuç* ~ *yovuç* “yakın” (TB, 104) < ET *yayuq* (krş. CC *yuvuq* ~ *yovuq*).

Aynı gelişme, alıntı sözcüklerde de görülür: EK *cuvap* “cevap” (AKP, 182) < Ar. *cawāb* (Steingass, 375).

6.1.1.2.3. a/e > o/ö

Eski Türkçe söz sonunda bulunan /b/ ünsüzünün /v/ ye dönmesi sonucu oluşan *-av/-ev* ses grubu, /v/ nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle *-ov/-öv* biçiminde gelişmiştir: EK *öv* (< ET *eb*) “ev” (TB, 39; DAK, 595) krş. CC *ev* ~ *öv*; TZ *öy*; EK *söv-* (< ET *seb-*) “sevmek” (TB, 127; DAK 692) krş. CC *sev-* ~ *söv-*, TZ *sövündür-*, *söy-*.

6.1.2. Ünsüzler

6.1.2.1. d > δ > y

Eski Türkçe söz içi ve söz sonundaki /d/ foneminin durumu (korunması ya da /y/ ve /z/ seslerine gelişmesi), Türk dili ve lehçelerinin sınıflandırılmasında kullanılan önemli fonetik ölçütlerden biridir.⁸⁴ ET söz içi ve söz sonunda yer alan /d/, Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki /δ/ aracılığıyla Ermeni Kıpçakçasında da diğer Kıpçakça kaynaklarda ve Çağataycada olduğu gibi /y/ ye gelişmiştir: EK *ayaç* “ayak” (AKP, 12) < ET *adaç*; EK *ayır-* “ayırma” (TB, 28) < ET *adır-*; EK *ayrı* “ayrı, başka” (TB, 75) < ET *adruç*; EK *boy* “boy, endam” (TB, 19) < ET *bod*; EK *çayyu* “kaygı” (TB, 92) < ET *qadyu*; EK *çayyur-* “kaygılanmak” < ET *qadyur-*; EK *çoy-* “koymak” (TB, 45) < ET *qod-*; EK *kiy-* “giymek” (TB, 40) < ET *ked-*; EK *kiyöv* “güvey, damat” (TB, 80) < ET *küdegü*; EK *tıy-* “yasak etmek, haram etmek” (TB, 92) < ET *tıd-*; EK *yuxu* “uyku” (TB, 21) < ET *udıqu*; EK *yäbär-* “göndermek” (AKP, 18; TB, 141) < ET *ıda ber-*; EK *yıçöv* (< *ıyıç öv*)

84 Tekin 2005: 361-386.

“kutsal ev, kilise” (TB, 147) < ET *ıduq eb*. Diğer tarihî Kıpçak metinlerinden farklı olarak *Codex*, *Tuhfetü’z-zekiyye* ve Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerde *edgü* “iyi” sözcüğünde /d/ den gelişen /y/ nin eridiği tespit edilmiştir: EK *igi* (TB, 31) < ET *edgü* (krş. CC *eygi, egi, eyi?*; TZ *egi, eyi*; Kİ *eygü*).

Aynı gelişme, alıntı sözcüklerde de görülür: EK *ketçoya* “ihtiyar” (DPY, 170; TB, 32) < Far. *kad-khudā* (Steingass, 1014).

6.1.2.2. g/γ ünsüzleriyle ilgili gelişmeler

ET /g/ ve /γ/ seslerinin; ek ve hece başındaki, tek heceli ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki gelişmeleri, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerini birbirinden ayıran tipik ses özelliklerindedir; ancak, tarihî Kıpçak kaynaklarında da bu seslerin gelişiminde bir kararsızlık izlenmektedir. Söz içi ve söz sonu /g/ ve /γ/ bazen korunurken bazı örneklerde ise /v/ ya da /y/ye gelişmiş; bazen de erimiştir. Bu ikili ve üçlü biçimleri, aynı metinde görmek de mümkündür. *Gülistan Tercümesi*’nde *küyev* ~ *küyöv* (< ET *küdegü*) ve *savuş* (< ET *soyûq*); örnekleri dışında /g/ ve /γ/ korunurken birden fazla heceli kelimelerin sonunda güneybatı lehçelerinde olduğu gibi eridiği görülür.⁸⁵ g/γ ünsüzlerinin gelişimiyle ilgili kararsız biçimlere *Codex Cumanicus*’ta da rastlanır.⁸⁶ Memluk sahası Kıpçak sözlük ve gramerlerinden *Tuhfetü’z-Zekiyye* başta olmak üzere *Tercümân-ı Türkî*, *Kavânîn* ve *Kitâbü’l-İdrâk*’te de aynı gelişmeler mevcuttur.⁸⁷ Özellikle *Tuhfetü’z-Zekiyye*’nin gerek sözlük ve gerekse gramer bölümündeki *Kıpçakça* kayıtlar, Kıpçak ses özelliklerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir: TZ *uvru* “hırsız” krş. Trkm. *ıyrı* (< ET *oyrı*).⁸⁸

Söz içi ve söz sonunda bulunan g/γ ünsüzleri, *Codex*’te bazı örneklerde /v/ ye gelişirken Ermeni Kıpçakçasında korunur: EK *ayır* “ağır” (TB, 67) ET *ayır*; EK *ayız* “ağız” (AKP, 25) < ET *ayız*; EK *oğul* “oğul” (TB, 56) < ET *oğul*;

85 Karamanhoğlu 1989: XXVIII, XLV. *Gülistan*’da g/γ sesi, tek heceli sözcüklerin sonunda korunur: *teg-* < ET *teg-*; *toy-* < ET *toy-* vb. Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda ise bazen erir, bazen de kararsızlık gösterir: *ayrı* < ET *ayrı*; *tiri* < ET *tirig*; *arı* < ET *arı*; *çerig* ~ *çeri* < ET *çerig*; *il* < ET *ilig*; *ulu* ~ *ulu* < ET *ulu* (bk. Karamanhoğlu 1989: L).

86 Grønbech 1942. Farklı diyalektleri yansıtan *Codex*’te de g/γ; korunma, /w/ ve /y/ye gelişme, tonsuzlaşma ve düşme şeklinde çeşitli gelişmeler gösterir: CC *ayır-la* ~ *avır-la* “ağırlamak” < ET *ayır*; CC *avuz* ~ *ayız* “ağız” < ET *ayız*; CC *arı* “arı, temiz” < ET *arı*; CC *açı* “acı, keder” < ET *açı*; CC *bay-la* ~ *bav-la* “bağlamak” < ET *bay-la*; CC *bilev* “bileği taşı” < ET *bilegü*; CC *bitik* ~ *bitiv* ~ *bitiv* “yazı” < ET *bitig*; CC *biyen* “beğenmek” < ET *begen-*; CC *boyday* ~ *buğday* ~ *boday* “buğday” < ET *buğday*; CC *buzav* ~ *buzov* < ET *buzayü*; CC *çeri* “çeri, asker” < ET *çerig*; CC *devül* “değil” < ET *tügül*; CC *küvegü* ~ *küyöv* “güvey, damat” < ET *küdegü*; CC *ovul* “oğul” < ET *oğul*; CC *ög-* ~ *öv-* “övmek” < ET *ög-*; CC *övren-* ~ *üren-* “öğrenmek” < ET *ögren-*; CC *övret-* ~ *üret-* “öğretmek” < ET *ögret-*; CC *say* ~ *sav* “sağ” < ET *say*; CC *sav-u-q* ~ *suvu-q* < ET *soyü-q*; CC *tay* ~ *tav* “dağ” < ET *tay*; *toy-* ~ *toy-* ~ *ıuv-* “doğmak” < ET *toy-*; CC *teg-* ~ *tey-* “değmek” < ET *teg-*; CC *ulu* “ulu” < ET *ulu*.

87 Atalay 1945; Toparlı 1999, 2000; Caferoğlu 1931. Memluk sahasına ait sözlük ve gramerlerde de g/γ > v değişmesi ile ilgili örnekler mevcuttur: *avu* (TZ, 37); *avur* (TZ, 19); *avır-la* (TZ, 9); *avrı* (TZ, 30); *avuz* (TZ, 53); *bavur* (TZ, 59); *bilevü* (KM, 32, 59); *bovuz-la* (TZ, 32); (TZ, 46); *savluq* (TZ, 47); *savuş* (KM, 4); *sovut-*, *sovuq* (TZ, 12); *sövle-* (KK, 31, 65); *ovul* (Kİ, 16); *övren-* (TZ, 16-17); *övüt* (TZ, 33); *tav* (TZ, 20; KK, 73); *ıvru* (TZ, 23); *yav* (TZ, 30); *yavuş* (KM, 35); *yüvür-* (TZ, 22). g/γ > y ve g/γ > ø örnekleri daha azdır: *bay-la* “bağlamak” (TZ, 34) < ET *bay-la*; *sıyın-* “sığınmak” (TZ, 9) < ET *sıyın-*; *tiyirmen* “değirmen” (TZ, 45) < ET *teğirmen*; *yıy-* “yığmak” (TZ, 44) < ET *yıy-*; *yıla-* “ağlamak” (TZ, 71) < ET *yıy-la*; *bi* “bey” (TZ, 103) < ET *beg*; *olançı* “oğlançı” (TZ, 7) < ET *oylan*; *ıız* “ağız” (Kİ, 17) < ET *ayız*.

88 Modern Kıpçak yazı dillerindeki g/γ > v, g/γ > y ve g/γ > ø örnekleri için bk. Kurışjanov 1970.

EK *tügül* ~ *dügül* “değil” (TB, 46; 110) < ET *tegül*; EK *oyru* “hırsız” (TB, 61) < ET *oyrı*; EK *ögüt* “öğüt” (TB, 23) < ET *ögüt*; EK *toyru* “doğru” (TB, 88) < ET *toyru*; EK *say* “sağ” (TB, 71) < ET *say*; EK *toy-* “doğmak” (TB, 114) < ET *toy-*.

g/γ > v

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *g/γ* sesi, Ermeni Harfli Kıpçakçada genellikle sızıcılaşarak dudaksıl /v/ ye gelişir: EK *aruv* “arı, temiz” (TB, 28) < ET *arıy*; EK *bızov* “buzağı” (TB, 122) < ET *buzayu*; EK *kiyöv* “güvey, damat” (TB, 70; 127) < ET *küdegü*; EK *övrän-* ~ *üvrän-* “öğrenmek” (TB, 32; TB, 31) < ET *ögrän-*; EK *övrät-* ~ *üvrät-* “öğretmek” (TB, 45; TB, 20) < ET *ögret-*; EK *sovuχ* “soğuk” (TB, 80) < ET *soyuq*; EK *söväk* “kemik” (AKP, 8) < ET *süngük*; EK *yovuχ* ~ *yuvuχ* “yakın” (TB, 112; 122) < ET *yayuq*; EK *çärüv* “çeri, asker” (TB, 151) < ET *çerig*; EK *töv-* “dövmek” (TB, 141) < ET *tög-*.

Eski Türkçe *-g/-γ* fiilden isim yapma ekinin /v/ ye gelişmesi, Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde yaygın ve tipik bir özelliktir: *izdö-v* “izleme” (TB, 115); *ölç-öv* “ölçme” (TB, 116; DAK, 376); *saç-ov* “tohum, ekin” (TB, 141); *sor-ov* “soru” (TB, 43); *tölö-v* (TB, 36) “ücret”; *ty-ov* “yasak” (TB, 182); *tut-ov* “mal, tasarruf” (TB, 84); *yap-ov* “örtü” (DAK, 316); *yaz-ov* “yazı” (TB, 199; DAK, 332; TB, 199). (krş. CC *bitiv* ~ *bitiv* “yazı” < ET *bitig*; CC *yabov* “örtü” < ET *yapıv*).⁸⁹

ET *-GUçI* fiilden isim yapma ekinin ön sesinde yer alan *g/γ* ünsüzlerinde de aynı gelişme görülür. Ünlüyle biten fiillere gelen bu ek, *-vUçI/ -vUçU* biçimiyle işlek bir kullanım sergiler: *alda-vuçi* ~ *aldovuçu* “yalancı” (TB, 52; DAK, 62); *başıla-vuçi* “bağışlayan” (DAK, 104); *bayla-vuçi* “bağlayan” (DAK, 121); *izdövüçi* “davacı” (TB, 106); *işlövüçi* “çalışan” (TB, 151); *saçla-vuçi* ~ *saçlovuçi* “koruyucu; bekçi” (DAK, 66; TB, 44; TB, 106); *sarna-vuçi* “okuyucu” (DAK, 667); *sözlövüçü* “konuşmacı” (TB, 35); *çıynavuçi* ~ *çıynavçi* “eziyet eden” (AKP, 188; DAK, 478), *talovuçi* “yağmacı, haydut” (TB, 136); *yevüçi* “yiyen” (TB, 185) (**Ünsüzle biten fiiller için bk. *g/γ > θ***)

g/γ > y

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *g/γ* ünsüzlerinin /y/ ye geliştiği örnekler, Ermeni Kıpçakçasında az sayıdadır: EK *bayla-* “bağlamak” (TB, 24) < ET *bayla-*; EK *biyän-* “beğenmek” (AKP, 8) < ET *begen-*; EK *diyın* “değın” (TB, 183) < ET *tegin*; EK *tiyirmän* “değirmen” (TB, 114; DAK, 767) < ET *teğirmen*; EK *tiy-* “değmek” (TB, 130) < ET *teg-*.

g/γ > θ

Eski Türkçede iki ya da daha fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan

89 Modern Kıpçak yazı dillerinde isimlerde genellikle eriyen *g/γ* ünsüzleri, fiil isimlerinde yardımcı ünlü de yuvarlaklaşmak kaydıyla /w/ye ya da /w/ aracılığıyla yuvarlak ünlüye tekabül eder. *-(I)g > -ow/-uw > -oo/-uu* gelişimi için bk. Kirchner 1998: 351; Berta 1998b: 305; Kasapoğlu Çengel 2005: 147-149.

g/γ ünsüzlerinin *Codex*'te olduğu gibi, eridiği görülür. Bu gelişme, *-g/-γ* fiilden isim ve *+ly/+lig* isimden isim yapma eklerinin sonunda yer alan ünsüzlerde görülür: EK *bälgili* “belli, açık” (TB, 106) < ET *belgülig*; EK *kiçi* “küçük” (TB, 61) < ET *kiçig*; EK *küçlü* “güçlü” (TB, 106) < ET *küçlüg*; EK *ölümlü* “ölümlü” (TB, 61) < ET *ölümlüg*; EK *tiri* “diri, canlı” (TB, 100) < ET *tirig*; EK *ulu* “ulu, büyük” (TB, 61) < ET *uluy*.

Eski Türkçe *-(X)GçI* ekinde yer alan *g/γ* ünsüzleri de, Ermeni Kıpçakçasında erir. *-IçI/-UçI*; *-UçU* biçimindeki ek, ünsüzle biten fiillerden sonra kullanılır:⁹⁰ *aytuçi* “konuşan” (TB, 68); *alıçi ~ aluçi* “satın alıcı” (TB, 118); *baçuçi* “bakıcı” (TB, 135); *barıştıruçi* “barıştıran” (TB, 90); *biliçi ~ biliüçi* “bilen” (TB, 27); *buzuçi* “bozan” (TB, 111); *cuvap berüçi* “cevap veren” (TB, 90); *kirüçi* “giren, hırsız” (TB, 111); *küydürüçi* “kundakçı, kışkırtıcı” (TB, 111); *kütüçi* “çoban” (TB, 72); *çol uzatuçi* “el uzatan” (TB, 89); *çoyuçi* “bırakan” (TB, 105); *çutçaruçi ~ çutçuruçu* “kurtarıcı” (TB, 66); *öldürüçi ~ öldürüçü* “öldüren, katil” (TB, 122); *satuçi ~ satıçi* “satıcı” (TB, 115; 112); *soyuçi* “soyguncu” (TB, 144); *tutuçi* “tutan” (TB, 110); *uruçi* “vuran” (TB, 99); *yala yapuçi* “iftiracı” (TB, 105); *yazuçi ~ yazuçı* “katip” (TB, 168); *yazuç etüçi* “günahkar” (TB, 130); *zıyan etüçi* “zarar veren” (TB, 101).

g/γ > k/ç

İki heceli kelimelerin sonunda yer alan *g/γ* ünsüzlerinin birkaç örnekte tonsuzlaştığı görülür: EK *bilik* “bilgi” (TB, 145) < ET *bilig*; EK *bitik* “kitap” (TB, 138) < ET *bitig* (krş. CC *bitik ~ bitiv ~ bitiv*); EK *yapuç* “gizli, kapalı” (TB, 46) < ET *yapıç* (krş. CC *yabov*).

6.1.2.3. *q/k > ç*

Söz başı ve söz içinde bulunan */q/* art damak ünsüzü */ç/* ya gelişmesi, Ermeni Kıpçakçasının tipik bir ses özelliğidir; ancak, söz sonu gelişmede kararsızlık izlenmektedir. Bu gelişme, bazı eklerde yine son seste (*+lıq/+lik* isimden isim, *-maq/-māk* fiilden isim ekleri, *-q/-k* I. çokluk kişi eki, *-alıq/-ālik* I. çokluk emir-istek eki) görülen kararsızlık dışında her durumda mevcuttur. Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde söz başında rastlanmayan *q > ç* sızıcılaşması, *Codex Cumanicus*'ta⁹¹ da kararsızlık göstermekle birlikte her durumda görülür. Bu, *Codex Cumanicus* ve Ermeni harfli Kıpçakçanın diyalekt

90 *-(X)GçI* eki ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Berta 1996: 592-596; Erdal 1991: 371-374.

91 bk. Grønbech 1942. Ön seste *q/ç* kararsızlığı, *Codex*'teki diyalekt farklılığını gösteren bir başka ses özelliğidir: *çaçan-qaçan* “ne zaman”, *çayda-qayda* “nerede”, *qadav-çadaç* “çivi, mih”, *qal- ~ çal-* “kalmak”, *qamış-çamış* “kamuş”, *qop-~çop-* “kalkmak”, *qovun-çuvun* “kavun”, *qanlıq-çanlıç* “kanlı”. Sadece */ç/*lı kaydedilen örnekler de mevcuttur: *çanat* “kanat”, *çuv-* “kovmak”, *çuvala-* “koyalamak”. *Codex*'te bu gelişme söz içi ve söz sonunda da mevcuttur: *açsaç ~ aysaç* “aksak”, *artuq ~ artuç* “artık, fazla”, *baç- ~ baç-* “bakmak”, *uyuçı* “uyku”, *uşaç* “ufak” vb. Grønbech 1942. Batı Kıpçak dillerindeki (Trakay Karaycası ve Kumuçka) *q > ç* gelişimi için bk. Musayev 1964; Bammatov 1969.

olarak farklılaşmasına işaret eden bir ses özelliğidir.⁹²

q > χ gelişmesi: EK *çaçan* “ne zaman” (DAK, 439; DPY, 411) < ET *qaçan*; *çarşı* “karşı” (DAK, 456; DPY, 411) < ET *qarşı*; EK *çaygu* “kaygı” (DAK, 464) < ET *qadyu*; EK *çal-* “kalmak” (DAK, 443) < ET *qal-*; EK *çara* “kara” (DAK, 449) < ET *qara*; EK *çaz-* “kazmak” (DAK, 469) < ET *qaz-*; EK *çış* “kış” (DAK, 476) < ET *qış*; EK *çiyin* “zor” (DAK, 477) < ET *qiyin*; EK *çız* “kız” (DAK, 478) < ET *qız*; EK *çol* “el” (TB, 169) < ET *qol*; EK *çonşu* ~ *çonçu* “komşu” (DAK, 486) < ET *qonşı*; EK *çon-* “konmak” (DAK, 485) < ET *qon-*; EK *çul* “kul” (TB, 187-188) < ET *qul*; *aççıç* “anahtar” (TB, 170) < ET *açqıç*; EK *açsaç* “aksak, topal” (TB, 90) < ET *aqsaq*; *çıçar-* “çıkarmak” (TB, 153) < ET *çıçar-*; *çorçu* “korku” (TB, 158) < ET *qorqu*; *oçsaş* “benzer” (TB, 157) < ET *oçsaş*; *toxta-* “durmak” (TB, 160) < ET *toqta-*; *yaçşı* “iyi” (TB, 132) < ET *yaqşı*; *artıç* “fazla” (TB, 159) < ET *artıq*; EK *bolmaq* “olmak” (TB, 17; 105) < ET *bolmaq*; EK *çılıç* “huy, karakter” (TB, 143) < ET *qılıq*; *çonaç* “konuk” (TB, 171) < ET *qonuç*; EK *çutulmaç* “kurtulmak” (TB, 37) < ET *qurtulmaq*; EK *tanıçlıç* “tanıklık” (TB, 34) < ET *tanıqlıq*; EK *yaçşılıç* “iyilik” (TB, 23) < ET *yaqşılıq*; EK *yovuç* ~ *yuvuç* “yakın” (TB, 112; 122) < ET *yaçuq*; EK *oç* “pekiştirme edatı” (TB, 40) < ET *oq*; EK *yoç* “yok” (TB, 166) < ET *yoq*.

k > χ gelişmesi: Bu gelişme sınırlı olup *-māk* fiilden isim yapma eki, *-k* I. çokluk kişi ekinde, *-ālik* I. çokluk kişi emir ekinde görülür. /k/ ön damak ünsüzünün /χ /ya gelişmesi, Ermeni Kıpçakçası için oldukça tipik ve ilgi çekici bir özelliktir:⁹³ *ber-māχ* “vermek” (TB, 81); *bil-māχ* “girmek” (TB, 75); *iç-māχ* “içmek” (TB, 45); *kel-māχ* “gelmek” (AKP, 144); *kör-māχ* “görmek” (TB, 120); *küydür-māχ* “yandırmak” (TB, 69); *öldür-māχ* “öldürmek” (TB, 48); *tölä-māχ* “ödemek” (TB, 133); *üläş-māχ* “paylaşmak” (TB, 139); *ye-māχ* “yemek” (TB, 150); *yügün-māχ* “diz çökmek” (TB, 37); *berdi-χ* “verdik” (TB, 28); *etti-χ* “ettik” (TB, 163); *keldi-χ* “geldik” (DPY, 192); *kördü-χ* “gördük” (TB, 54); *tüştü-χ* “düştüğ” (TB, 22); *tüzdü-χ* “dizdik” (TB, 50); *sövün-āliχ* “sevinelim” (AKP, 200).

+lıq ve *-maq/-māk* yapım ekleri ile *-q/-k* kişi eki ve *-alıq/-ālik* emir-istek ekinde bulunan *q/k* ünsüzü, *Töre Bitigi*’nin Wrocław nüshasında bazı örneklerde korunur: *W aruv+luq* “temizlik” (TB, 28) krş. P, V *aruv+luχ* (TB 211); *W haybat+lıq* “heybetli” (TB, 25) krş. P, V *haybat+lıχ* (TB, 209); *W usta+lıq* “ustalık” (TB, 26) krş. P, V *usta+lıχ* (TB, 210); *W çarğa-maq* “beddua etmek” (TB, 27) krş. *çarğa-maχ* (TB, 211); *W sımarla-maq* “ısmarlamak” (TB, 30) krş. *sımarla-maχ* (TB, 212); *W tan-maq* “inkâr etmek” (TB, 46) krş. P, V *tan-maχ* (TB, 226); *W yalbar-maq* (TB, 26) krş. P, V *yalbar-maχ* (TB, 210); *W*

⁹² Ermeni Kıpçakçasındaki diyalekt farklılaşması için bk. Tryjarski 1992: 289-296.

⁹³ Bu husus, ayrı bir araştırma konusu olarak daha sonra ele alınacaktır. bk. 80. dipnot.

kör-mäk “görmek” (TB, 43) krş. V *kör-mäx* (TB, 225); W *tiril-mäk* (TB, 28) krş. P, V *tiril-mäx* “dirilmek” (TB, 210); W *yazdı-q* “yazdık” (TB, 56) krş. P, V *yazdı-χ* (TB, 235); W *yırdı-q* “topladık” (TB, 17) krş. P, V *yırdı-χ* (TB, 202); W *berdi-k* “verdik” (TB, 28) krş. V *berdi-χ* (TB, 211); W *işitti-k* “işittik” (TB, 43) krş. P, V *işitti-χ* (TB, 225); W *yañılsa-q* “yanılsak” (TB, 53) krş. P, V *yañılsa-χ* (TB, 232); W *aldansa-q* “aldansak” (TB, 53) krş. P, V *aldansa-χ* (TB, 231); W *kläsä-k* “isteseek” (TB, 23) krş. *kläsä-χ* (TB, 206); W *ayt-alıq* “söyleyelim” (TB, 40) krş. P, V *ayt-alıχ* (TB, 222); W *ber-älik* “verelim” (TB, 18) krş. P, V *ber-äliχ* (TB, 202).

+*lik*/+*lük* ekindeki /k/, bütün nüshalarda korunur: *eksik+lik* “eksiklik” (TB, 31; 212); *egir+lik* “kötülük” (TB, 36; 218); *könü+lük* “doğruluk, adalet” (TB, 36; 218); *igi+lik* “varlık, servet” (TB, 36; 218).

q/k ünsüzlerinin sızıcılışması alıntı kelimelere de yansımıştır: EK *χumaş* “kumaş” (TB, 148) < Ar. *qumāş*; EK *χuvat* (TB, 178) < Ar. *quwwat*; EK *χismät* “kısmet” (TB, 147) < Ar. *qısmat*; EK *χadi* “kadı” < Ar. *qāzī*; EK *χasap* “kasap” (DAK, 459) < Ar. *qaşşāb*; EK *χast* “kasıt” (DAK, 459) < Ar. *qast*; EK *χayil* “kail” (DAK, 464) < Ar. *qāil*; EK *χıyas* “kıyas” (DAK, 477) < Ar. *qıyās*; EK *χurban* “kurban” (DAK, 499) < Ar. *qurbān*; EK *χusur* “kusur” (DAK, 501) < Ar. *qusūr*; EK *vaχt* “vakit” (TB, 114) < Ar. *vaqt*; EK *χağıt* “kâğıt” < Far. *kāghaz*.

6.1.2.4. *q/k* > *γ/g*

Eski Türkçede söz içinde bulunan /q/ ve /k/ ünsüzlerinin birkaç örnekte tonlulaştığı görülür: EK *alyış* “alkış, dua” (TB, 37) < ET *alqış*; EK *sayış* “hesap; düşünce” (TB, 209) < ET *saqış*; EK *tügäl* “tam” (TB, 85) < ET *tükäl*; EK *yoyarı* “yukarı” (TB, 181) < ET *yoqaru*; EK *yügünmäχ* “diz çökmek” (TB, 37) < ET *yükün-*.

Bunun yanında /k/ tonsuzuyla biten Türkçe sözcükler, ünlüyle başlayan ek aldığıında söz sonundaki ünsüzün tonlulaşmayıp korunduğu görülür: *biliksizlik-im* “bilgisizliğim” (TB, 25); *hakimlik-i-n* “hakimliğini” (TB, 86); *keräki-imiz* “gereğimiz” (TB, 21); *könülük-ümüz* “adaletimiz” (TB, 54); *övränçik-imiz* “erdemimiz” (TB, 46); *yüräk-imiz* “yüreğimiz” (TB, 53). /q/ ünsüzüyle biten sözcüklerde ise /q/, genellikle /χ/ya gelişmiştir (bk. *q* > *χ gelişmesi*): *tanıχlıχ-ım* “tanıklığım” (TB, 42); *χanlıχ-ımız* “hanlığımız” (TB, 164).

6.1.2.5. *r* > *ø*

Birkaç örnekte söz içinde bulunan /r/ ünsüzü düşer: *χoχu* ~ *χorχu* “korku” (DAK, 482), *χutul-* “kurtulmak” (DAK, 503).

Ayrıca, -(I)yIr şimdiki zaman ekinin son sesi olan /r/ bazen düşer: *χuvalıyıχ* < *χuvala-yı-χ* “kovalıyoruz” (AKP, 17/18); *barıyıχ* < *bar-ıyı-χ* “gidiyoruz” (AKP, 121/122); *maχtanıyıχ* < *maχtan-ıyı-χ* “övünüyoruz” (AKP, 43/44); *tiriliyıχ* < *tiril-ıyı-χ* “diriliriz” (AKP, 79/80).

6.1.2.6. Ünsüz tekleşmesi

Ermeni Harfli Kıpçakçada bu ses olayı ile ilgili iki örnek tespit edilmiştir. /nd/, /st/ (> /nn/, /ss/) çift ünsüzleri ünsüz benzeşmesi yoluyla önce ikizleşir ve ardından ikiz ünsüzden biri erir: EK *kensi* < **kennisi* < *kendi*+*öz(i)*⁹⁴ “kendisi” (AKP, 2; TB, 141) krş. CC, TZ, KK *kensi*; *üsnä* < **üssünä* < *üst*+*ü*+*n*+*e* “üstüne” (AKP, 2; TB, 142).

6.2. Biçim özellikleri

6.2.1. Fiil mastarı, *-maχ* ve *-mA* ekleriyle yapılır. *-maχ*, daha yaygın bir kullanım gösterir:⁹⁵ *aňla-maχ-ı* “anlaması” (TB, 73); *azarla-maχ-ka* “azarlamaya” (AKP, 68/69); *çıχ-maχ-nı* “çıkmayı” (AKP, 73/74); *χutχar-maχ-ıñ* “senin kurtarman” (AKP; 68/69); *yarlıya-maχ* “bağışlamak” (AKP, 22/23); *yıyl-a-maχ* “ağlamak” (AKP, 29/30); *ant iç-mäχ-niñ* “ant içmenin” (TB, 73); *bilmäχindän* “bilmesinden/bilgisinden” (TB, 73); *işit-mäχ* “işitmek” (AKP,39/40); *kökrä-mäχ-ıñ-nıñ* “senin kükremenin” (AKP, 103/104); *sövün-mäχ* “sevinmek” (AKP, 41/42); *yüräklän-mäχ* “yüreklenmek” (AKP, 37/37); *ayıır-ma* “ayıрма” (TB, 71).

-maχ, genellikle *+llχ* ekiyle ile birlikte bazı örneklerde kalıplaşmıştır. Bu, Ermeni Harfli Kıpçakça için tipik bir özelliktir: *añ-maχ-lıχ* “muhtıra” (TB, 77); *ayt-maχ-lıχ* “konuşma” (TB, 91); *beril-mäχ* “ayrıcalık, imtiyaz” (TB, 128); *bilmä-mäχ-liχ* “cehalet” (TB, 83); *öldür-mäχ-liχ* “cinayet” (TB, 88); *toχtal-maχ-lar* “kanunlar” (TB, 77); *yañıl-maχ-lıχ* “hata, yanlış” (TB,74); *üläşin-mäχ+liχ* “paylaşma, taksim” (TB, 71); *yetkiz-mäχ+liχ* “ulaştırma” (TB, 83); *öldür-mäχ+liχ* “cinayet” (TB, 88).

-mA, bu metinlerde genellikle yönelme hâli eki veya *klä-* “istemek” fiiliyle birlikte tespit edilmiştir: *al-ma-ya* “almaya” (TB, 63); *çıχar-ma-ya* “çıkarmaya” (TB, 65); *saχla-ma-ga* (TB, 62); *χol-ma-ya* “istemeye” (TB, 76); *yasa-ma-ya* “yapmaya” (TB, 74); *ber-mä-gä* “vermeye” (TB, 64); *kör-mä-gä* “görmeye” (AKP, 52/53); *ögütlä-mä-gä* “cezalandırmaya” (TB, 70); *çıχar-ma kläsä* “çıkarmak istese” (TB, 80), *çıχ-ma klädilär* “çıkarmak istediler” (AKP, 64/65); *sözlä-mä kläsä* “konuşmak istese” (TB, 196).

Bazı örneklerde ise kalıplaşmıştır: *saχla-ma* “emanet” (TB, 69); *yasa-ma* “tamir, tashih” (TB, 74).

6.2.2. Yönelme hâli, *+GA* ve *+A* ekleriyle ifade edilir. *+A*, iyelik eklerinden sonra gelir: *yol+ya* “yola” (TB, 125); *χul+ga* “kula” (TB, 140); *kişi+gä* “kişiye” (TB, 124); *yer+gä* “yere” (TB, 125); *comartlıχ+ka* “cömertliğe” (TB, 128); *yazıχ+ka* “günaha” (TB, 129); *bitik+kä* “kitaba” (TB, 131); *iş+kä* “işe” (TB,

⁹⁴ *kensi* < *kendi* *öz(i)*. bk. Berta 1998a: 162.

⁹⁵ *-maχ/-mäχ* ekiyle ilgili açıklamalar için bk. 80. dipnot.

131); *çardaşım+a* “kardeşime” (TB, 20); *çonşularım+a* “komşularıma” (AKP, 30/31); *yalbarganım+a* “yalvardığıma” (AKP, 27/28); *esim+ä* “aklıma” (TB, 26); *içim+ä* “içime” (AKP, 39/40); *yüräkim+ä* “yüreğime” (AKP, 39/40).

Bu metinlerde, yönelme hâli ekinin tipik özelliği, bulunma hâli ekinin yerine kullanılmasıdır:

Egär ki çayısı çatun ki törägä ündälgän bolsa, çocası ya yovuç çardaşları töräniñ alına zastupit etmägä bolur (TB, 162). “Eğer herhangi bir kadın mahkemeye çağrılrsa, kocası veya kardeşlerinin mahkeme huzurunda (ona) vekâlet etmesi mümkündür.”

Anıñ üçün keräktir, ki, yüz körmüyin, Tejriniñ yarçusun könü etkäy da Tejriniñ alına açıç yüzli bolgay (TB, 31). “Onun için gereklidir ki, adam kayırmadan Tanrı’nın kanunlarını doğru uygulasin ve Tanrı’nın huzurunda açık yüzli (alını açık) olsun.”

Dayı da 2 adamniñ arasına çalaba u dävi bolgay, K’risdos kendi ögüt berir, yarçuga barmıyın (TB, 36). “Ne zaman ki iki kişi arasında bir münakaşa ve dava olsa, Tanrı, kendisi öğüt verir (uzlaştırır) mahkemeye gitmeden.”

Bulunma hâli ekinin yerine yönelme hâli eki kullanıldığı için bu hâl eki, fazla sıklık göstermez: *ol ayılğan vaçtın+da* “o söylenen zamanda” (TB, 283), *öv+dä* “evde” (TB, 114); *bir tügäl yıl+da* “tam bir yılda” (TB, 116); *yer+dä* “yerde” (TB, 118); *baçça+da* “bahçede” (TB, 118); *tiyirmän+dä* “değirmende” (TB, 119); *törä+dä* “kanunda” (TB, 119).

6.2.3. İyelik ekleri, Ermeni Kıpçakçasında ünlü uyumuna girer. Ek, ünlüyle biten sözcüklere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise yardımcı ünlü alarak eklenir {+(I)m, +(I)ñ, +I/+sI; +(I)mIz, +(I)ñIz, +lArI}: *ata-m* “atam/babam” (TB,20); *es-im* “aklım” (TB, 26); *söz+üm* “sözüm” (TB, 26); *çol+um* “elim” (TB, 26); *biy+i* “beyi” (TB,125); *eyä+si* “sahibi” (TB,125); *çonşu+su* “komşusu” (TB,125); *törä+miz* “kanunumuz” (TB,23); *yüräk+imiz* “yüreğimiz” (TB, 53); *şähär+imiz* “şehirimiz” (TB, 198); *yarguçu+muz* “yargıçımız” (TB, 28); *könülük+ümüz* “adaletimiz” (TB, 54); *boy+uñuz* “bedeniniz/kendiniz” (TB, 19); *çardaş+ları* “kardeşleri” (TB,133).

6.2.4. Soru eki {-mI}, düz/dar ünlülüdür: *köp mi az mı* “çok mu, az mı?” (TB, 139); *mülk mi açça mı* “mülk mü, para mı?” (TB, 161); *bilir mi yoçsa bilmäs mi* (bilir mi yoksa bilmez mi?) (TB, 176); *tutar mısiz yoçsa yoç* “tutar mısınız yoksa yok/tutmaz mısınız?” (TB, 180).

6.2.5. İsim cümlelerinde isimlerin yüklem olarak kullanılmasını, fiil cümlelerinde ise birleşik çekimi sağlayan ek fiil, Ermeni Harfli Kıpçakçada *e-* (< *er-*) biçimindedir. Geniş zaman çekiminde, ek fiilin çekimlenmiş biçimi olan *er-ür* düşmüş, yüklem görevini kişi zamirleri ya da bu zamirlerden çıkan kişi ekleri üstlenmiştir. III. kişinin çekiminde *tur-* ek fiilinden gelişen *-Dir/-DUr* (<

dUr-Ur < tur-ur) kullanılır. İsimlerin geniş zaman çekiminde kullanılan zamir kökenli kişi ekleri şunlardır: *-men, -sen, -Dİr; -biz, -siz, -DİrlAr*. III. teklik ve çokluk kişi ekleri, ünlü ve ünsüz uyumuna girer. I. ve II. teklik/ çokluk kişi zamirleri ekleşmiştir; ancak, ünlü uyumuna girmez: *χasta-men* “hastayım” (AKP, 6); *toyrı-sen* “doğrusun” (AKP, 24/25); *bar-dır* “vardır” (TB, 27); *Teğri-dir* (TB,28); *yarguçu-dur* (TB,29), *baş yevüçü-diir* (baş yiyendir” (TB, 30); *yoχ-tur* “yoktur” (TB, 45); *yuvuχ-tur* “yakındır” (TB, 49); *yük-tür* “yüktür/kefalettir” (TB, 189); *dügöl-biz* “değiliz” (TB, 49); *toyrı-siz* “doğrusunuz” (AKP, 31/32); *χarγışlı-dırlar* “beddualdırlar” (TB, 132).

Yıyı yoluxur adämilär arasna, ki adam oylun yüräkkä çıxargan eski duşmandır, ki biri birinä söz artından talaş etip tä yaman sözlär ayturlar, da ayblar berirlar, hörmätinä tiyip, ki sen yaman kişisen, ya oçurusen, ya χaraxçisen, ya taratursen, ya χalpsen, ya χaçxinçisen, ya orospı oylusen, anda kensi ya orospı erisen, ya itsen, ya it oylusen... (TB, 186). “İnsanlar arasında sık sık rastlanır ki insan oğlunu çıldırtan eski düşmandır ki (onlar) birbirleriyle ağız dalaşına girip birbirlerine kötü sözler söylerler ve ayıp ederler; saygısızlık ederek, sen yaman kişisin veya hırsızısın ya da eşkiyasın, ya da yağmacısın, veya yalancısın, kaçaksın, orospu oğlusun/çocuğusun, o zaman kendin (orospu) ya da orospu erisin/kocasısın, ya da itsin, it oğlusun...”

İsmin görülen geçmiş zaman çekiminde *edi* (< *er-di*); şart çekiminde ise *esä* (< *er-se*) kullanılır. Duyulan geçmiş zaman çekimi metinlerde geçmemektedir. *edi* ve *esä*, iyelik kökenli kişi ekleriyle çekilir: *birgäsinä edik* “birlikte idik” (TB, 43); *bar edi* “vardı” (TB, 197); *tigüllär edi* “değillerdi” (TB, 84); *bar esä* “varsa” (TB, 20); *yoχesä* “yoksa” (TB, 20).

Köp vaχttan beri ulu sayışta edim bu Törä bitiki üçün (TB, 25). “Uzun zamandan beri bu *Töre Bitigi* için büyük düşünceler içindeydim.”

Kimniñ ögüzü edi (TB, 99). “Kimin öküzü idi.” *Tek kendilärinä bilikli edi* (TB, 75). “Sadece kendileri için anlaşılır idi.”

Eğär ki χul dinsiz erksiz esä, ol χul satılmaχ keräk biyiniñ erki bilä yarım bahasına ya yarım yalına (TB, 100). “Eğer ki kul, dinsiz ve köle ise, o kulun beyinin/sahibinin isteğiyle yarı fiyatına, yarım ücretle satılması gerekir.”

İsim cümlelerinde olumsuzluk *dügöl ~ tügöl* sözleriyle yapılır. Bu metinlerde ismin olumsuzunda *emäs*’li kullanıma rastlanmaz:

Tölöv bolgay nayd bilä, χumaş bilä tügöl ol borç e[y]äsinä (TB, 190). “Borç sahibine (borçlu olduğu kişiye) borcunu nakit olarak ödeyecek, mal ile değil.”

A eğär χonaχka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü dügöl (TB, 173). “Eğer bir kimse konuğuna karşı yemin etse, 4, günde andını yerine getirecek, başka türlü değil/olmaz.”

6.2.6. İyelik kökenli kişi ekleri $\{-m, -\eta, \emptyset; -k/-q \sim \chi, -\eta I_z, -I Ar\}$, görülen geçmiş zaman $\{-DI\}$ ve şart kipinin $\{-sA\}$ çekiminde kullanılır: *yuxla-di-m* “uyudum” (AKP, 3); *sımarla-di-η* “ısmarladın” (AKP, 7); *emgän-di-m* “zahmet çektim” (AKP, 6); *buyur-du-m* “buyurdum” (TB, 54); *sövün-dü-m* “sevindim” (AKP, 118/119); *maçta-di* “övdü” (TB,19); *kör-di* “gördü” (TB, 125); *kör-dü-k* “gördük” (TB, 54); *yıy-di-q* “topladık” (TB, 54); *saçla-di-χ* “sakladık” (TB, 75); *ayt-tı-m* “söyledim” (TB, 187); *et-ti-m* “ettim” (TB, 25); *tut-tu-χ* “tuttuk” (TB, 75); *çıx-sa-m* “çıksam” (AKP, 131/132); *bar-sa-η* “barsan” (AKP,31/32); “*al-sa*” “alsa” (TB, 109); *yuxla-sa-ηız* “uyusanız” (AKP, 67/68); *tölä-sä-m* “ödesem” (AKP, 7); *yeber-sä-lär* “gönderseler” (TB, 117).

Zamir kökenli kişi ekleri $\{-men, -sen, -DIr; -biz, -siz, -DIrI Ar\}$, III. teklik ve çokluk ekleri dışında damak uyumuna girmez. Uzak geçmiş zaman $\{-GAN\}$, duyulan geçmiş zaman $\{-(I)p(tI r)\}$, şimdiki zaman $\{-(I)yI r; -II r\}$, geniş zaman $\{-(I)r; -Ar\}$ gelecek zaman $\{-GAy, -sAr, -AsI, -I\}$ kiplerinin çekiminde kullanılır: *yazıl-ıp-tır* “yazılmış” (TB, 193); *yaz-ıp-biz* “yazmışız” (TB,195); *ketmi-yir-men* “gitmiyorum” (AKP, 38/39); *çutçar-ıyır-sen* “kurtarıyorsun” (AKP, 43/44); *çorçar-men* (AKP, 118/119); *ögütlä-r-sen* “öğütlersin/cezalandırırsın” (AKP, 93/94); *umsan-ır-men* “ümit ederim” (AKP, 143/144); *bil-ir-sen* “bilirsin” (AKP, 68/69); *oçşa-gay-men* “benzesem” (AKP, 142/143); *çıçar-gay-sen* “çıkarsan” (AKP, 142/143); *kör-sär-sen* “göreceksin” (AKP, 34/35) vb. *-DIr* ekinin kullanımı; *-GAN*, *-(I)ptI r* ve *-AsI* ekleriyle sınırlıdır: *yaz-gan-dır* “yazmıştır” (AKP, 39/40); *tıy-gan-dır* “engel olmuştur” (TB,128); *itilä-gän-dir* “itilemiştir/eğlemiştir” (AKP, 44/45); *ündäl-gän-dirlär* “çağrılmışlardır” (TB, 163); *yaryuga tur-ası-dır* “yargılanacaktır” (TB, 36).

$\{-(I)yI r; -II r\}$ şimdiki zaman ekinin son sesi olan /r/ nin zaman zaman erimesiyle *-ıyı* biçimine gelen ek, zamir kökenli kişi ekleri yerine iyelik kökenli kişi eklerini alır. Bu tipik örnekler I. çokluk kişinin çekiminde rastlanır. Şu örneklerde *-biz* yerine *-χ* (< -q) ekleri kullanılmıştır:⁹⁶ *bar-ıyı-χ* “gideceğiz” (AKP,121/122); *ur-ıyı-χ* “vuracağız” (AKP, 43/44); *maçtan-ıyı-χ* “övünürüz” (AKP, 43/44); *tapun-ıyı-χ* “tapınıyoruz” (AKP, 43/44).

96 Genel Türk dilinde, görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde iyelik kökenli; duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman çekimlerinde ise zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Ermeni Kıpçakçasında iyelik kökenli kişi ekleri, geçmiş zaman ve şart çekimi dışında da kullanılmaktadır. Bu, ünlü ile sonlanan kip eklerinde rastlanan bir durumdur. İyelik kökenli ve zamir kökenli kişi eklerinin birbiriyle karışması, hatta tek tip kişi ekleri hâline gelmesinin en çarpıcı örneği, Altaycada görülür. Bununla ilgili bk. Tenişev 1988 331-332. Kırgızcada uzak geçmiş zaman $\{-GAN\}$ ve basit şimdiki zaman/kesin gelecek zamanın $\{-A; -y\}$ I. teklik kişiyle çekiminde aynı duruma rastlanır: *al-ga-m* (<<*al-gan-min*), *bar-a-m* (<*bar-a-min*) bk. Kasapoğlu Çengel 2005: 210-211. Musayev, Karaycada şimdiki zamanın $\{-A; -y\}$ I. ve II. teklik kişiyle çekimlerinde ortaya çıkan bu şekilleri, kısaltılmış formlar (*sokraşçennaya forma*) olarak açıklar: *al-a-m* (< *al-a-min*); *al-a-s* (< *al-a-sın*. Musayev 1964: 278-280.

6.2.7. Şimdiki zaman

-(I)yIr; -Iir

Oğuz Türkçesinin *-yor* şimdiki zaman eki ($< yorı-r$), *Codex Cumanicus* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'den sonra bu metinlerde de işlek olarak kullanılır.⁹⁷ Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde ünlüsü daralan bu ek, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yır/-yir*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ıyır/-iyir*; *-ır/-iir*; şeklindedir. Ek, nadiren ünlüyle biten fiillerden sonra *-yı/-yi-*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ıyı/-iyi* biçiminde de görülür.

Bir kimesäniñ şulprıxtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alınna, da tanmagay bitikin, da aytkay, bilirmen, ki bitik benimdir, yoğsa töläpmen añar barçasın (TB, 193). “Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim.”

Bitik benimdir, yoğsa töläpmen añar barçasın, da añar nemä dä borçlu çalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir (TB, 193). “Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış.”

Da bir kimsä ki zindanda olturgay kimsäniñ borçu üçün, da neçik törä buyurıyır, ki kündä añar çarçga bir açça bergä (TB, 169). “Ve bir kimse birine olan borcu için zindana atılsa, kanun şöyle buyuruyor: Her gün (borç veren kişi) ona (borçlu olan kişiye) harçlık için bir akça ödeyecek.”

Ne ki törägä nalojit etti baş suması bilä tölämägä birgä; törä bulay buyurıyır (TB, 169). “Mahkemede ana borcu ile birlikte ödemeyi ve başka ne taahhüt ettiyse. Kanun böyle buyuruyor.”

Ulu çorçulu buyruğun Teñriniñ köriyirbiz (TB, 44). “Tanrının ulu ve korkulu buyruğunu görüyoruz.”

Şimdiki zaman ekinin son sesi olan /r/nin erimesiyle ek, *-ıyı* biçiminde de kullanılır. Bu durumda zamir kökenli kişi eki, yerini iyelik kökenli kişi ekine bırakır. Şu cümlelerde *biz* yerine *-ç* ($< -q$) eki kullanılmıştır:

Teñri bilä maxtanıyır, här kündä atına anıñ tapunıyır meñilik (AKP, 43/44). “Tanrı ile övünürüz, her gün onun adıyla ebediyen tapınırız.”

Färah boldum men, kimlär aytır edilär maña: övinä Eyämizniñ barıyır biz. (AKP, 121/122). “Ferahladım ben, kimler bana söyler: Sahibimizin (Tanrının) evine gidiyoruz biz.”

Seniñ bilä duşmanlarımıznı bizim urıyır, da atıñ bilä seniñ heç etiyır turganlarnı üstümüzgä bizim (AKP, 43/44). “Düşmanlarımızı senin ile vururuz ve senin adın ile üstümüze gelenleri hiç ederiz.”

⁹⁷ *Codex Cumanicus* ve modern Türk yazı dillerinde *-yor* şimdiki zaman ekinin kullanımı için bk. Räsänen 1957: 225; Atalay 1945: 111. Bu ekin, Kıpçakçadaki (*Codex Cumanicus* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*) kullanımı için ayrıca bk. Karamanlioğlu 1994: 129.

6.2.8. Geniş zaman

Ünlüyle biten fiillere *-r*; ünsüzle biten fiillere ise *-Ir* ; *-Ar* şeklinde eklenir. Ekin olumsuz biçimi *-mAs* (< *mAz*) ile yapılır. Geniş zaman kip eki, metinlerde şimdiki zamanı da ifade eder.

çal-ır “kalır” (TB, 113); *al-ır-lar* (TB, 168); *ayt-ır-men* “söylerim” (TB, 47), *bil-ir-men* “biliyorum” (TB, 127); *yeber-ir-ler* “gönderirler” (AKP, 143/144); *çorç-ar-lar* (AKP, 127/128); *küy-är* “yanar” (AKP, 9/10); *söv-är* “sever” (AKP, 10-11); *kör-är* “görür” (AKP, 10/11); *bol-mas-tur* “olmaz” (TB, 115), *oçşa-mas-tur* “benzemez” (TB, 151); *keräk-mäs-tir* (TB, 126).

Xaytıp ayturmen, tanıxlıx berimen benim üçün, da tanıxlıx berir benim üçün Atam, da siziñ töränizgä dä yazgandır, ki 2 adamnıñ tanıxlıxı könüdür (TB, 42). “Dönüp söylerim, tanıklık edeceğim kendim için ve babam benim için tanıklık edecek ve sizin törenizde de yazılmıştır ki iki kişinin tanıklığı doğrudur.”

Geniş zamanın olumsuz biçiminde kontraksiyon sonucunda farklı yapılar ortaya çıkar: *tan-man* (< *tan-mas men*) “inkâr etmem” (TB, 179); *bil-män* (< *bil-mäs men*) “bilmem” (TB, 186); *ye-män-dir* (< *ye-mäs mendir*) “yemem” (AKP, 49/50).

..biy yarıyıcı, men bu yaxşı kişi üstünä nemä bilmän, tek barça yaxşı, bir dä, eki dä, üç dä aytıy bu söznü...(TB, 186) “Sayın yargıç, ben bu iyi kişi hakkında hiçbir şey bilmem, bütün söyleyeceğim, (o) iyidir, bir, iki, üç kere bu sözü söyleyeceğim.”

6.2.9. Gelecek zaman

Gelecek zaman çekimi, *-GAy*, *-sAr* , *-AsI* ve *-I* ekleriyle yapılır.

6.2.9.1. -GAy

Ünlü uyumuna giren bu ek, tonluyla biten fiillere *-ğay/-gäy*; tonsuzla bitenlere *-qay/-käy* biçiminde eklenir. Bu ek, geleceğe yönelik istek de bildirir: *-GAy* = *-sA*

Köplär aytırlar edi, ki kimlär körgüzgäy bizgä yaxşılıxın Eyämizniñ, nişanlandı bizgä yarıx yüzündän seniñ, da berdiñ färahlik yüräkimizgä bizim (AKP, 4). “Çoğunluk söyledi ki Tanrımızın iyiliğini bize kimler gösterecek, senin yüzünden bize ışık geldi ve bizim yüreğimize ferahlık verdin.”

Tiyişlidir yarıyuçuga, ki bitikçi, uslu, ağıllı bolgay, da ari bitikläriñ küçün yaxşı bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy, ki yarıyunu toyru etkäy. Tiyişlidir yarıyuçularğa, ki l’ataları bilä tügäl bolgay, da ağıllı u ağıllı u saxt bolgay, bolmagay ki töräni anlamıyın, kimsägä eksiklik etkäy (TB, 31). “Yargıçın şöyle olması gerekir: Okur-yazar, akıllı, uslu olsa ve kutsal kitapların gücünü iyi bilse ve bütün insanlığı iyi bilse ki doğru yargılasa. Yargıçlar şöyle olmalı: Yaşları olgun olsa ve akıllı, zeki ve ihtiyatlı olsalar, kanunları bilmeden kimseye kusurlu davranmasalar.”

Tiyişlidir yarıçunun ki zıdanı bolgay, kim ki egri bolsa, zıdanga salgay, ki ögütlängäylär (TB, 36). “Yargıça şu gerekir ki zıdanı olsa, kim ki suç işlese zıdana atsa, (onlar) cezalandırılsalar.”

–*GAy* gelecek zaman eki, *e-* (< ET *er-*) fiilinin, *-di* görülen geçmiş zaman eki almış biçimi olan *edi* ile birlikte kullanıldığında /y/ önünde yer alan *a/ä* ünlüsü, bazen daralır.

–*GAy edi / -GIy edi*, *Codex Cumanicus*’ta ve modern Kıpçak yazı dillerinde olduğu gibi şart ve geleceğe yönelik istek bildirir.⁹⁸ –*GAy edi / -GIy edi = -sA*

Yänä yoluşkay edi bir kimesä borçlu bolgay edi bir kimesägä, da klämägäy edi yaşılıx bilä tölov etmə, da kelgäy törä alınna, da klägäy aytma, öç etip borç e[ş]läsinä, ki bilirmen, añar borçum bar, tanman, evet aşçam yoxtur, da ne xumaşım da yoxtur, tek mülküm bar, klärmen añar mülkümni yazdırma (TB, 178/179). “Yine bir kimse borçlu olduğu bir kimseyle karşılaşsa ve (borcunu) güzellikle ödemek istemese, mahkeme huzuruna gelecek, borçlu olduğu kişiyle münakaşa edip: Biliyorum, ona borcum var, inkâr etmiyorum, evet param yok(tur) ve malım da yok(tur), sadece gayri menkulum var, ona mülkümü yazdırmak isterim.”

Egär kendi kütüçidän ziyan bolsa ayaç bilä urmaştan, ya taş bilä, ya nemä bilä atmaştan naxıs etkiy edi ya öldürgiy edi, ziyanın tölämäh keräk. Egär tuvar xara biri birin öldürsə, anıñ kibik işni törä ayırmaş keräk kensiniñ küçü bilä (TB, 146-147). “Eğer (hayvana) kendi çobanından ziyan gelse ağaç veya taş ile vurmaktan ya da başka bir şey atmaktan yaralasa ya da öldürse, zararını ödemek gerekir. Eğer hayvanlar (büyük baş hayvan) birbirini öldürürse o zaman bu işi kendi gücüyle çözmesi gerekir.”

6.2.9.2. –sAr

–*GAy* eki kadar işlek değildir. Ek, damak uyumuna girer. Kalın ünlülü fiillere –*sar*; ince ünlülü fiillere –*sär* biçiminde gelir.

Buyurur K’risdos, ki heç nemä üçün ant içmä, zera barça keräkmäs u boş sözlär üçün adämilär cuvap bersürlär yaryu kününä (TB, 37). “Tanrı buyurur: Hiçbir şey için ant içme. Çünkü, insanlar, bütün gereksiz ve boş sözler için yargı gününde (ahiret günü) cevap verecekler.”

Biy, xaçan körsärsen? (AKP, 34/35). “Tanrım, ne zaman göreceksin? ”

6.2.9.3. –AsI

Bu ekin, gelecek zaman ifadesi, birkaç örnekte (*bar-ası-men* “gideceğim”; *yaryuga tur-ası-dır* “yargılanacaktır”) tespit edilmiştir. Bunun dışında sadece *tiy-* “değmek, dokunmak” (< ET *teg-*) fiiline gelen –*esi* eki, kendisinden sonra

98 –*GAy* ve –*GAy edi* şekillerinin *Codex Cumanicus* ve modern Kıpçak dillerindeki şart ve istek anlamı için bk. Garkavets 1987: 88-89; Berta 1998b: 312-313; Kasapoğlu Çengel 2005: 244-245.

–dir (< durur) ekini alır ve *tiy-* fiiliyle neredeyse kalıplaşmıştır, diyebiliriz. Bu yapıda özne, genellikle yönelme hâli ekiyle kullanılır. Metinlerde *tiyesidir* (< *tiy-esi-dir*) “gerekir, gereklidir” anlamındadır. *tiymästir* (< *tiy-mäs-tir*) “gerekli değildir, gerekmez”, bu yapının olumsuzunu ifade eder. Bununla birlikte *keräklidir/ keräkämästir* sözleri de kullanılır (*tiyesidir* = *tiyişlidir* için bk. Gereklilik kipi).

Yaryunu könlük bilä tiyäsdir etmägä (TB, 33) “Adaletle yargılamak gerekir.”

Tiyäsdir yaryuçılarga ertä u keçä sarnamaga Eski u Yäñi Töräni (TB, 34). “Yargıçların sabah akşam eski ve yeni kanunları okuması gerekir.”

Tiyäsdir bizgä könü törämiz bilä barmaga,... (TB, 52) “Bizim âdil kanunlarla hareket etmemiz gerekir.”

–AsI eki, şu cümlelerde gelecek zaman bildirir: *Xaytıp esimä aldım, ki Biyimiz K’risdosnuñ yaryusuna barasimen, ol, ki yüz körmäs, ne orunç almas, anıñ üçün tiyişlidir maña yazmaga xolum bilä Teñriniñ yaryusunıñ oñşaşın* (TB, 26). “Dönüp aklıma koydum, Allah’ın yargısına varacağım. O, adam kayırmaz, rüşvet almaz. Onun için benim elimle Tanrı’nın kanunlarının benzerini yazmam gerekir.”

Bolmagay, ki öktämlängäy yaryuçı ya kimsäni heç körgäy, alay bilsin, ki 1-dir yaryuçı Teñri, xaysınıñ alnına kensi dä turasıdır yaryuga (TB, 36). “Yargıç, kibirlenmeyecek ve kimseyi hiçe saymayacak. Şöyle bilsin ki yargıç birdir, o da Tanrıdır, kendisi de onun huzurunda yargılanacaktır.”

6.2.9.4. –I- (< –A turur)

–A zarf-fiil ekinin *tur-* yardımcı fiiliyle çekiminden (< –A- << –A-dlr; –y-dlr < –A turur) gelişen bu ek, modern Kıpçak yazı dillerinde şimdiki zamanı ve gelecek zamanı bildirir; oldukça işlek kullanılan bir ektir.⁹⁹

–A- eki, Ermeni Harfli Kıpçakçada, açık orta hecede daralmıştır ve bağlama göre gelecek zamanı ya da şimdiki zamanı bildirir:

Xaytıp aytırmen, tanıxlıx berimen benim üçün, da tanıxlıx berir benim üçün Atam, da siziñ töräñizgä dä yazgandır, ki 2 adamnuñ tanıxlıxı könüdür (TB, 42). “Dönüp söylerim, tanıklık edeceğim kendim için ve babam, benim için tanıklık edecek ve sizin törenizde de yazılmıştır ki iki kişinin tanıklığı doğrudur.”

Sen seniñ boyuñ üçün tanıxlıx berisen (TB, 42). “Sen kendin için tanıklık edeceksin.”

99 Modern Kıpçak lehçelerinde –A- şeklinde kullanılan bu ek, Türk dilinin Güneydoğu (Karluk) grubunda yer alan ve Çağataycanın modern devamı olan Yeni Uygurcada –i- biçimindedir. Yeni Uygurcanın fonetik özelliği gereği, açık orta hecede bulunan geniş ünlüler (a/ä), /i/ ye gelişir. bk. Räsänen 1957: 223-225.

6.2.10. Emir-istek kipi

I. teklik şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yım/-yım*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ıyım/-iyim* (< *ayım/-eyim*) şeklindedir. Ünsüzle biten fiillerde ekin ön sesi olan *a/e* ; ünlüyle biten fiillerde ise fiil tabanının son sesi *a/e*; ekin bünyesindeki */y/nin* etkisiyle daralarak *i/i* ye gelişir: *saqla-yım* > *sağlı-yım* “saklayayım” (AKP, 118/119); *tapun-ayım* > *tapun-ıyım* “tapınayım” (AKP,137/138) ; *bar-ayım* > *bar-ıyım* “varayım” (TB, 141) gibi.

Saxlıyım anı tüğäl yüräkim bilä benim (AKP, 253). “Saklayayım onu (benim) bütün kalbimle.”

Keliñiz, oylanlarım benim da işitiñiz maña, da xorçusun Eyämizniñ övrätiyim sizgä (AKP, 63). “Geliniz, benim oğullarım ve işitiniz beni ve Tanrımızın korkusunu (Tanrı korkusunu) size öğretiyim.”

II. teklik kişi emir, genellikle eksiz kullanılır. Bunun yanısıra pekiştirme ekli örneklere de rastlanır. Pekiştirme ekinin her iki metinde de sadece *-yın/-gin* biçimleri tespit edilmiştir: *çutçarma* “kurtarma” (AKP, 39/40); *oyan* “uyan” (AKP, 43/44); *yarlıya* “bağışla” (AKP, 40/41); *çaytarma-yın* “döndürme” (AKP, 101/102); *çövürmä-gin* “çevirme” (AKP, 126/127); *yıraç etmä-gin* “uzak etme” (AKP, 39/40).

Sövünmügin bu sövüklü berilmäçkä ya comartlıçka (TB, 128). “Sevinme, bu ayrıcalığa ya da cömertliğe.”

Añmagın yazıçlarımızı bizim burungi (AKP, 78/79). “Bizim önceki günahlarımızı anma.”

III. teklik ve çokluk kişi *-sIn/-sUn*; *-sInAr/-sUnAr* şeklinde uyuma girer: *maçtanma-sın* “övünmesin” (AKP, 71/72); *bermä-sin* “vermesin” (TB, 37); *bol-sun* (TB, 56); *tüş-sün* “düşsün” (AKP, 90/91); *baç-sınlar* (AKP, 55/56); *bil-sinlär* “bilsinler” (TB, 35); *uyal-sınlar* “utansınlar” (AKP, 52/53); *tapun-sınlar* “tapınsınlar” (AKP, 88/89).

Yüzüñdän seniñ köñülük maña çıxsın, da közlärिम körsün toyruлуçnu (AKP, 16/17). “Senin yüzünden adalet bana çıksın ve gözlerim doğruluğu görsün.”

I. çokluk kişi emir eki, ünlüyle biten fiilerden sonra genellikle *-lıç* (<*-lıq/-lik*); ünsüzlerden sonra ise *-Alıç* (<*-alıq/-elik*) şeklindedir. Ekin son sesinin korunduğu örneklere de rastlanır: *alıçla-lıç* “dua edelim” (AKP,113/114); *yıy-la-lıç* “ağlayalım” (AKP, 94/95); *ayt-alıç* “söyleyelim” (TB, 40); *tapun-alıç* “tapınalım” (AKP, 78/79); *yalbar-alıç* “yalvaralım” (AKP, 94/95); *ber-älik* ~ *ber-äliç* “verelim” (TB, 18; 202); *kir-elıç* “girelim” (AKP, 131/132).

Keliñiz, yerni öpälıç anar түşüp da yıylalıç alınına Eyämiz yaratuçımıznuñ bizim (AKP, 94/95). “Geliniz, yeri öpelim, yaradanımızın sahibimizin huzurunda

oturup ağlayalım.”

II. çokluk *-(I)ηIz* şeklinde eklenir. Dudak uyumuna girmez: *alyışla-ηız* “dua ediniz” (AKP, 65/66); *çağır-ηız* “çağırınız” (AKP, 46/47); *ber-ηız* “veriniz” (TB, 174); *keliηız* “geliniz” (AKP, 45/46); *bol-uηız* “olunuz” (AKP, 104/105: *öp-ηız* “öpünüz” (AKP, 95/96); *sövünüηız* “sevininiz” (AKP, 97/98).

Kiriηız eşikinä anıη tapunmaχ bilä da alyış bilä övinä anıη. **Tapunuηız** Eyämizgä, da alyışlaηız atın anıη (AKP, 99/100). “Giriniz onun eşiğine ve evine, tapınız Sahibimize ve ona dua ediniz.”

6.2.11. Niyet kipi

Modern Kıpçak yazı dillerinde sıklıkla kullanılan *-maq/-māk* niyet bildiren gelecek zaman kipinin¹⁰⁰ tarihî kullanımına bu metinlerde birkaç örnekte rastlanır:

11-inçi, ki bilgäylär yaryuçılar Törä bitikindän toyrı yaryu etmägä, bilip, ki kendiläri dä turmaχtırlar köktägi yaryuçınıη alnına yaryuga (TB, 209). “11. Yargıçlar, Töre Bitigi’nden doğru yargılamayı öğrenecekler. Çünkü, kendileri de gökteki yargıçın (Tanrı’nın) önünde huzura çıkacaklar”.

Keräk kiyöv sözlägäy χızınıη atası bilä, budur, ki aηar belgili etkäy, ne türlü nemä berir χızınıη artundan cehez, χaysın ki almaχtır, artundan berilgäy belgili, zera ki cehezi χatunlarınη ülüşläridir atasından da anasından da mülklärdän dä (TB, 80). “Damadın kızın babasıyla konuşması gerekir. (İşte) budur, olanı (olan çeyizi) ona açıklasa, kızının arkasından çeyiz olarak ne verecek, hangisini almak niyetindedir, arkasından açık olarak verilse. Çünkü; çeyiz, kadınların, atasından, anasından ve mülkünden (kendisine düşen) paydır.”

6.2.12. Gereklilik kipi

Ermeni Harfli Kıpçakçada gereklilik, *tiyäsidir/tiyışlidir* ve *keräk* gibi kiplik (*modality*) bildiren leksik elementlerle ifade edilir:¹⁰¹ *+GA tiyäsidir/tiyışlidir, -mAx keräk, -GAy keräk*.

6.2.12.1. +GA tiyäsidir/tiyışlidir

İşlek bir kullanım gösteren bu analitik yapıda; özne, yönelme hâli ekini alır ve ardından *tiyäsidir/tiyışlidir* ve nadiren *tiyär* modal sözleri gelir: *tiyışlidir maηa yazmaga* “benim yazmam gerekir/ben yazmalıyım” (TB, 26), *tiyışlidir yaryuçıga* “yargıçın yapması gerekir/yargıç yapmalıdır” (TB, 32-33), *aηar tiyär ant içmägä* “onun ant içmesi gereklidir” (TB, 48) gibi. Modern Kıpçak yazı dillerinde gereklilik bildiren analitik yapının tarihsel biçimini, Ermeni harfli Kıpçak metinlerindeki bu yapılarda görmek mümkündür:¹⁰²

100 Kудaybergenov / Tursunov 1980: 382-383.

101 Batı Kıpçak dillerinde gerekliliği bildiren kiplik sözler için bk. Berta 1998b: 315.

102 Modern Kıpçak yazı dillerinde *tiyış* (< *tiy-i-ş*) ile yapılan gereklilik kipi için bk. Kудaybergenov / Tursunov 1980:

Tiyäsidir k'risdân xanlarga (TB, 59). “Hristiyan hanlara (şunu yapmak) icap eder.”

Tiyäsidir emdidän sora bitik bilä yöpsünmügü törälärni, tañlap barça ari bit[ik]lärädän (TB, 24). “Şimdiden sonra kanunları, bütün kutsal kitaplardan seçerek kitap hâline getirmek gerekir.”

Tiyışlidir yarıuçıga, ki orunç aluçı bolmagay, zera yazgandır, ki orunç soxraytır; neçä ki iti köz bolsa (TB, 32-33) “Yargıçın şunları yapması gerekir: Rüşvet almayacak, çünkü (bu) yazılmıştır ki, eğer gözü keskin ise rüşvet gözü kamaştırır.”

Xaytıp esimä aldım, ki Biyimiz K'risdosniñ yarıyusuna barasimen, ol, ki yüz körmäs, ne orunç almas, anıñ üçün tiyişlidir maña yazmaga xolum bilä Teñriniñ yarıyusunıñ oşşasın (TB, 26). “Dönüp aklıma koydum, Allah'ın yargısına varacağım. O, adam kayırmaz, rüşvet almaz. Onun için benim, kendi elimle Tanrı'nın kanunlarının benzerini yazmam gerekir.”

Bu tip gerekliliğin olumsuz biçimi, *tiy-* (< ET *teg-*) fiiline *-mäs* olumsuz geniş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır: *Egär ki esirikliktä yoluşsa, ki biri birin naşıs etkäy, törä buyurıyır, ki anıñkibik iş naşıslıxniñ esiriktä etkän tiymäs boşatmaga, ani dä tözmägä* (TB, 87-88). “Eğer sarhoşken (biriyle) karşılaşsa ve birbirlerine zarar verseler, kanun şöyle buyuruyor ki bunun gibi zarar verenin sarhoşken yaptığı bu işi bağışlamak ve buna tahammül etmek gerekmez.”

6.2.12.2. –mAç keräk

Keräk kiplik sözü, *-mAç* fiilden isim yapma ekinden sonra gelir:

A egär esirik kişi kimesäni öldürgäy, ol çaхта törä bilä baçmaç keräk anıñki öldürmähliçni cäht bilä da sormaç keräk (TB, 88). “Eğer sarhoş bir kişi bir kimseyi öldürse, o zaman kanunla (bu işe) bakmak gerekir, bu cinayeti itinayla soruşturmak gerekir.”

Anıñ üçün ki esiriklidir barça yamanlıxniñ başı, anıñ üçün ki esirikliktän säbäp boldı ki biri birinä. Da anıñkibik iş üçün törä bolmaç keräk; toyrı, budur curum, ziyan, hakimlik, çarc naşıs bolganga tölmäh keräk (TB, 87-88). “Onun için ki sarhoşluk (içki) bütün kötülüklerin başıdır. Onun için ki sarhoşluk buna sebep oldu. Ve bunun gibi iş için kanunun olması gerekir. Haklı olarak, cürüm (para cezası), zarar ziyan, mahkeme ve tedavi masraflarını (sarhoş kişinin) ödemesi gerekir.”

6.2.12.3. –GAy keräk

Bu analitik yapıda, *keräk* modal sözü, bu kez *-GAy* istek kipine getirilir:

Keräk kiyöv sözlägäy çızniñ atası bilä, budur, ki añar belgili etkäy, ne

türlü nemä berir xızınıñ artından cehez, xaysın ki almaıtır, (TB, 80). “Damadın, kızın babasıyla konuşması gerekir. (İşte) budur, olanı (olan çeyizi) ona açıklasa, kızının arkasından çeyiz olarak ne verecek, hangisini almak niyetindedir.”

6.2.13. Zarf-fiil ekleri

6.2.13.1. -GInça

İşlek kullanılan bir zarf-fiil ekidir:

Da bir kimsä ki zindanda olturgay kimsäniñ borçu üçün, da neçik törä buyurıyır, ki kündä añar xarcga bir aıça bergäy, ol kündän, ki olturıyuzdu, 3-ünçi küngä dirin, ki añar xarçlıxın bermägäy edi, voytnuı xolundan ötläş berilmägäy edi, 4-ünçi kündä töräniñ erki bar anıñkibik kişini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan yänä törägä ündäginçü (TB, 169)

“Ve bir kimse birine olan borcu için zindana atılsa, kanun şöyle buyuruyor. Her gün (borç veren kişi) ona (borçlu olan kişiye) harçlık için bir akça ödeyecek ve zindana atıldığı günden üçüncü güne kadar ona (borçluya) harçlığını vermese, voytun elinden ödemek olmaz. dördüncü gün mahkemenin borçluyu zindandan çıkarmaya yetkisi var, tekrar mahkemeye çağırınca kadar.”

6.2.13.2. -mıyIn

Olumsuzluk bildiren en işlek zarf-fiil eklerinden biri, *-mıyIn* (< *-mAdIn) ekinden gelişen *-mıyIn/-miyin* ekidir:

Bir kimesä törägä turgay, da, töräni hörmätlämiyin, yanından xılıçın ya xıncalın şeşmägäy (TB, 174). “Bir kimse mahkeme huzuruna çıkacak ve mahkemeye hürmet etmeden yanından kılıcını ve hançerini çözmeyecek.”

Xaçan ki törä oltursa da voyt aytmıyın, ki munda törä olturıptur, kimniñ nemä işi bar esä, spravovat etsin (TB, 175). “Duruşma başlarken, mahkeme başkanı burada duruşma başlamıştır, demeden kimin ne işi varsa acele etsin.”

Aşırıp, boşatlıx almıyın, da ilgeri tüşüp nemä izdägäy törädän, anıñkibik kişi xalır curumga 12 aıça (TB, 175). “Acele edip af dilemeden öne çıkıp mahkemeden bir şey isterse bu kişi 12 akça ödemek zorunda kalır.”

A yarıyını ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuna toxtamıyın, tügällänmiyin yarıy bilä (TB, 167). “Kimse için hukuk kısıtlanamaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile.”

Bolmagay ki töräni anılamıyın, kimsägä eksiklik etkäy (TB, 31). “Kanunları anlamadan kimseye zarar vermemesi gerekir.”

Yänä 2 kişinin arasna nemä dävi bolgay, ki voytka ündäşmäx bolgaylar, da povodny strona, inanmıyın, da birsi yandan yük izdägä[y] (TB, PK, 179). “Yine iki kişinin arasında bir dava olduğunda mahkeme başkanını çağırırsalar ve davacı taraf, inanmadan karşı taraftan kefalet istese böyle kişi kefalet vermeye mükelleftir.”

6.2.13.3 -mInçA

-mInçA (< -mAgInçA) eki de olumsuzluk bildirir:

A egär ki atasınıñ ölüm[ün]dän soñra algıy edi atasınıñ ya anasınıñ ülüşün, kensi payın da, töläminçä ol borçun, ölgıy edi, ol çayta anıñkibik borç, kim ki inanır edi, bolur anıñ ülüşü üstünä izdämägä, egär ki mülklär dä bolsa, keräk, ki bolgay ülüşü mülklärdän, anıñ ülüşünä tüşkän, er ya çız çardaşlarınıñ ülüşü üstünä düğül, bo alar borçlu düğüllär (TB, 155). “Eğer babasının ölümünden sonra baba ve annesinin hissesini alsa, kendi hissesini de alsa, o borcunu ödemeyip ölse, o zaman bu gibi borcu ona düşen hisse üstünde aramak mümkündür. Eğer, mülkleri de olsa ve bu mülklerde onun payına düşen hissesi olsa, (bu borcu) erkek ve kız kardeşlerinin hissesi üstünde (aramak doğru) değil, onlar borçlu değiller.”

6.2.14. Yeterlik fiili

Ermeni Harfli Kıpçakçada yeterlik, *al-* ve *bol-* fiilleriyle ifade edilir.

6.2.14.1. *al-* fiiliyle yapılan yeterlikte asıl fiil, *-a/-e* zarf-fiil ekini alır; kip ve kişi eki ise *al-* yardımcı fiiline gelir. Bu yapıda zarf-fiil ekinin ünlüsü ile fiilin ünlüsü, kontraksiyon sonucunda tekleşir:¹⁰³ *kör-ä al-ma-dı-m > körälmädım* “göremedim” (AKP, 25/26).

Xutçargay meni Biy duşmanlarımdan benim çuvatlılardan da körälmägänlärimdän benim, zerä çuvatlı boldular mendän (AKP, 17/18). “Tanrı, beni düşmanlarımdan kurtarsa, kuvvetlilerden ve benim göremediklerimden.”

Körälmädım men yıyının yamanlarınıñ, da dinsizlär bilä men olturmadım (AKP, 25/26). “Ben kötülerin tamamını göremedim ve dinsizler ile oturmadım.”

6.2.14.2. *bol-* fiilli yapıda ise asıl fiil, *-ma/-mä* fiilden isim yapma eki ile yönelme hâli ekini taşır. Kip ve kişi eki, *bol-* fiiline gelir: *övrät-mä-gä bol-mas-tır* “öğretmesi mümkün olmaz/ öğretemez” (TB, 159); *tölä-mä-gä bol-ma-gay* “ödeyemezse” (TB, 177); *körün-mä-gä bol-ur* “görünebilir” (TB, 77).

A egär ki atasınıñ ölüm[ün]dän soñra algıy edi atasınıñ ya anasınıñ ülüşün, kensi payın da, töläminçä ol borçun, ölgıy edi, ol çayta anıñkibik borç, kim ki inanır edi, bolur anıñ ülüşü üstünä izdämägä, egär ki mülklär dä bolsa, keräk, ki bolgay ülüşü mülklärdän, anıñ ülüşünä tüşkän, er ya çız çardaşlarınıñ ülüşü üstünä düğül, bo alar borçlu düğüllär (TB, 155). “Eğer babasının ölümünden sonra baba ve annesinin hissesini alsa, kendi hissesini de alsa, o borcunu ödemeyip ölse, o zaman bu borcu, ona düşen hisse üstünde aramak mümkündür. Eğer, mülkleri de olsa ve bu mülklerde onun payına düşen hissesi olsa, (bu borcu) erkek ve kız kardeşlerinin hissesi üstünde (aramak doğru) değil,

103 Batı Kıpçak (Karayca, Karaçayca, Kumukça) ve Aral-Hazar Kıpçak (Kazakça, Nogayca, Kırgızca) lehçelerindeki aynı yapı için bk. Berta 1998b: 310; Kirchner 1998: 325; Kasapoğlu Çengel 2005: 284.

onlar borçlu değiller.”

Yoşesä bolmaslardır *här kez* zraccalıx etmägä. *A 2 da 3 köniüdür, neçik ki Teñridän buyurıldı* (TB, 41). “Aksi takdirde her zaman ihanet edemezler. Tanrı’nın buyurduğu gibi 2 ya da üç (tanık) âdildir.”

6.2.15. Sıfatlar

Niteleme sıfatları: *ulu* “ulu, yüce” (TB, 44); *uzun* (TB, 35); *kiçi* “küçük” (AKP, 151); *keñ* “geniş” (TB, 181); *biyik* “yüksek” (TB, 32); *tar* “dar” (TB, 181); *eski* “eski” (TB, 183); *yeñi* “yeni” (TB, 183); *yaşsı* “iyi” (TB, 19); *ari* “temiz, mukaddes” (TB, 22).

kiçi biylär ulu biylär “küçük beyler, ulu beyler” (TB, 61).

Belirsizlik sıfatları: *barça* “bütün” (AKP, 6); *tügäl* “bütün” (TB 148); *här* “her” (TB, 176). *barça yaryu* “bütün yargı” (TB, 48); *barça yaşsılıx* “bütün iyilik” (TB, 53); *barça bitiklär* “bütün kitaplar” (TB, 54); *tügäl adämilär* “bütün insanlar” (TB, 19); *här vañt* “her vakit” (TB, 23).

Soru sıfatları: *neçik* “nasıl” (TB, 93); *şaysı* “hangi” (TB, 94).

neçik şoca “nasıl hoca” (TB, 149); *şaysı bitik* “hangi kitap” (TB, 17).

6.2.16. Zamirler

Kişi zamirleri: *men* “ben” (TB, 33); *sen* “sen” (TB, 42); *ol* “o” (TB, 42); *biz* “biz” (TB, 43); *siz* “siz” (AKP, 54/55); *alar* “onlar” (TB, 155).

Kişi zamirlerinin durum ekleriyle çekimi: *menim* “benim” (TB, 42); *meni* “beni” (TB, 141); *maña* “bana” (TB, 26); *mendä* “bende” (AKP, 37/38); *mendän* “benden” (TB, 31); *añar* “ona” (TB, 48); *alarga* “onlara” (TB, 59); *alarnı* “onları” (TB, 60)

İşaret zamirleri: *bu* (TB, 28); *ol* (TB, 31); *şol* “şu” (DPY, 359); *bular* (TB, 40); *alar* (TB, 40).

İşaret zamirlerinin durum ekleriyle çekimi: *munıñ ~munıñ* “bunun” (TB, 136), *bunu ~ munu* “bunu” (TB, 18); *muñar* “buna” (TB, 28); *munda* “bunda” (TB, 49); *mundan* “bundan” (TB, 173); *añar* “ona” (TB, 174); *anda* “onda” (TB, 179); *andan* “ondan” (TB, 186); *bularnı* “bunları” (TB, 180); *bularnıñ* “bunların” (TB, 47); *bulardan* “bunlardan” (TB, 54).

Belirsizlik zamirleri: *här kez* “herkes” (TB, 25); *kimesä* “kimse” (TB, 76); *heç kimesä/heç kimsä* “hiç kimse” (TB, 148/158), *heç nemä* “hiçbir şey” (TB, 44), *barçası* (TB, 51); *barça* “hepsi” (TB, 55),

Barçası erkli bolgaylar “Hepsi hür olsalar.” (TB, 76); *barça bañıp* “hepsi bakıp” (TB, 55).

Kimsä törägä utru bolgay da töräçini heç körgäy, anıñkibik kişi ölümlüdür (TB, 120). “Kanuna karşı olan ve yargıcı hiç sayan kimse ölümlüdür.”

Soru zamirleri: *kim* “kim” (TB, 72); *kimlär* “kimler” (TB, 73); *nemä*

“ne” (TB, 72), *çayısı* “hangisi” (TB, 189) vb.

6.2.17. Zarflar

Tarz zarfları: *alay oç* “öylece” (TB, 31); *alay* “öyle” (TB, 34); *bulay* “böyle” (TB, 38); *tügäl* “tam” (AKP,138/139); *yaçısı* “iyi” (TB, 31); *igi* “iyi” (TB, 31); *toyru* “doğru” (TB, 31); *könü* “doğru” (TB, 33); *yaman* “kötü” (TB, 95).

Maña da bulay körünür. “Bana da böyle görünür.” (TB, 38); *Törä bulay aytıyır.* “Kanun böyle söylüyor.” (TB, 101); *Alay mıdır yoçsa alay dügül.* “Öyle midir, yoksa öyle değil.” (TB, 23); *yaman aytsa* “kötü söylese” (TB, 19); *Tügäl körälmädim alarnı.* “Onları tam göremedim” (AKP,138/139); *Ari bitikläriñ küçün yaçısı bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy ki yarıyını toyru etkäy.* “Mukaddes kitapları gücünü iyi bilse ve bütün insanlığı iyi bilse, doğru yargılasa.” (TB, 31).

Zaman zarfları: *ertäsindän* “ertesi gün” (TB,169); *ertä* “sabah” (TB, 34); *keçä* “akşam” (TB, 34); *kündüz* “gündüz” (TB, 101).

Yer zarfları: *ilgäri* “ileri” (TB, 37); *yoyarı* “yukarı”(TB, 40).

Azlık-çokluk zarfları: *köp* “çok” (TB, 38); *dayı* “daha” (TB, 40); *az* “az” (TB,136).

Bügüñgi vaçtta köp yoluxur. “Bu zamanda çok rastlanır.” (TB, 132). *Dayı da aytalıq.* “Daha da söyleyelim.” (TB, 40).

Soru zarfları: *çaçan* “ne zaman” (TB, 23); *neçik* “nasıl” (TB, 59), *ne için* “niçin” (TB, 29).

Neçik aytılıptır. “Nasıl söylenmiş?” (TB, 134); *Neçik yazıpbiz yoyarı.* “Yukarıda nasıl yazmışız.” (TB, 40); *Eğär töläsäm çaçan alarga, ki tölädilär maña yaman.* “Eğer ne zaman onlara ödesem bana kötü ödediler” (AKP, 7).

6.3. Söz dizimi

Ermeni Kıpçakçasında, tarihî Kıpçakçayı temsil eden *Codex Cumanicus* ve modern Kıpçak dillerinden Karaycada olduğu gibi sözdizimsel bakımdan Genel Türk dilinden sapmalar görülür. Bu alanın en tipik özelliği, Ermeni ve Slav dillerinden ödünçlemeler içermesidir. Çeviri yoluyla giren bu yapılar, Ermeni Harfli Kıpçakçayı, diğer Kıpçak metinlerinden ayırır. Bunun yanısıra Farsça sözdiziminden ödünçlemeler de sık sık kullanılır. Kısmen yüklem insonda bulunduğu cümlelere rastlansa da cümlenin bu temel ögesi, sıklıkla cümle başında ve ortasında yer alır. Kelime gruplarındaki en tipik özellik ise, tamlayan ve tamlananın yer değiştirmesidir.

6.3.1. Düz cümle

Yüklem insonda bulunduğu cümleler, *Töre Bitigi*’nde az da olsa kullanılmıştır:

Yänä bir kimesä kendiniñ bitikin tangay, aytıp ki, benim dügül, da

*möhürü anıñ **bolgay** ya bolmagay, da içinä bitikniñ tanıxlar **bolgay**, kimniñ alnına **yazılıptır**, da ol pretca **tangay**, aytıp, ki añar nemä borçum **yoxtur**, da ne bitik tä menim **dügüldür*** (TB, 193-194). “Yine bir kimse kendi senedini inkâr etse, söylese ki bu benim değildir ve onun mührü (imzası) olsa da olmasa da ve senedin içinde tanıklar olsa ki (senet) onların önünde yazılmıştır ve o ısrarla inkâr etse ve söylese ki ona borcum yoktur ve bu senet de benim değildir.”

6.3.2. Devrik cümle

Yüklemin başta ve ortada bulunduğu cümleler her iki metinde de sıkça kullanılmıştır:

Eyämizniñdir yer tügälliki bilä kensiniñ, dünyä da barça turganlar anda (AKP, 23/24). “Yeryüzü tamamıyla Tanrımızdır, kendisinin, dünya ve (dünyada) bulunanlar.”

Egär ki bardım esä da men içinä çarañyuluğunıñ ölümniñ, çorçmagaymen yamandan, zerä sen, Biy, menim bilä sen (AKP, 22/23). “Eğer ki ben ölümün karanlığının içine vardıysam kötünden korkmayacağım. Çünkü, Tanrım, sen benimlesin.”

*Bir kimesäniñ şulprıxtı **bolgay** borç için bir kimesädä, da **kelgäy** yargu alnına, da **tanmagay** bitikin, da aytıy...* (TB, 193). “Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese...”

*Dayın da bu çadar **yazarbiz** ögüt töräçilärgä, ki **bilgäylär** törälärgä körä kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärniñ yolun, ne türlü* (TB, 166). “Ve de yargıçlara bu kadar öğüt yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yürütmeyi ve başkalarına kanunların türlü yolunu göstermeyi bilsinler.”

6.3.3. ki’li cümle

Farsça söz diziminden ödünçleme *ki’li* cümleler, özellikle *Töre Bitigi’*nde sıklıkla kullanılır.

*Xayıp dayı da yaxşılıx beriliptir bizgä, **ki** barça ari bitikläрни anıñ için tüzdülä; **ki** adämilärni yazıxtan tartkaylar, ol türlü Törä bitigi caht etär tıymaga yamanlarını u egrilärni.* (TB, 28) “Tekrar bize iyilik bahşedilmiştir ki bütün mukaddes kitapları (yazıları) bunun için yazdılar ki insanları günahtan alıkoyacaklar, *Töre Bitigi* bu şekilde kötülere ve eğrilere mâni olmaya gayret eder.”

Köplär aytırlar edi, ki kimlär körgüzgäy bizgä yaxşılıxın Eyämizniñ, nişanlandı bizgä yarıx yüzündän seniñ, da berdiñ färählik yüräkimizgä bizim (AKP, 4). “Çoğunluk söyledirdi ki Tanrımızın iyiliğini bize kimler gösterecek, senin yüzünden bize ışık geldi ve bizim yüreğimize ferahlık verdin.”

6.3.4. İsim tamlaması

Özellikle Zebur’da, isim tamlamalarında tamlanan ve tamlayanın yer

değiştirmesiyle ilgili pekçok örnek mevcuttur.¹⁰⁴ *Töre Bitigi*'nde bu yapıyla ilgili örnek oldukça azdır: *yağşı tirlikimä benim* “benim güzel hayatım” (AKP, 31/32); *ögütün anıñ* “onun öğüdünü” (AKP, 4), *alnına Biyniñ* “Tanrı'nın huzurunda” (AKP, 4), *çarınları alarnıñ* “onların karınları” (AKP, 24), *duşmanları alarnıñ* “onların düşmanları” (AKP, 226), *yüräklärinä alarnıñ* “onların yüreklerine” (AKP, 51), *çorçusun Eyämizniñ* “Tanrımızın korkusunu” (AKP, 63), *töşäkinä kensiniñ* “kendisinin döşegine” (AKP, 68), *çolları yazıxlılarınıñ* “günahkarların elleri” (AKP, 69), *çolundan yazıxlınıñ* “günahkarın elinden” (AKP, 174), *könülüküñ seniñ* “senin adaletin” (AKP, 68), *toyruluçun seniñ* “senin doğruluğun” (AKP, 69), *söväklärimniñ benim* “benim kemiklerimin” (AKP, 87), *canım benim* “benim canım” (AKP, 87), *Teñrimiz bizim* “bizim Tanrımız” (AKP, 149), *çuvatın Eyämizniñ* “Tanrımızın kuvvetini” (AKP, 223), *çuluñnu seniñ* “senin kulunu” (AKP, 257), *çollarına biyläriniñ kensiläriniñ* “kendi(lerinin) beylerinin ellerine” (AKP, 272), *buyruçun Tenrimniñ benim* “benim Tanrımın buyruğunu” (AKP, 261); *içinä bitikniñ* “kitabın içinde” (TB, 193).

6.3.5. Sıfat tamlaması

Sıfat tamlamaları, Genel Türk dilindeki dizilişe genellikle uygundur. Sıfatla ismin yer değiştirdiği örnekler az sayıdadır: *yolduzlar köktägi* “gökteki yıldızlar” (AKP, 151); *alışlañız, suvuçlar da çurçay, çrayu da çarlar tüşkän* “dua ediniz soğuklar ve kuruluk, kırağı ve düşen/yağan karlar” (AKP, 151).

6.3.6. *da* pekiştirme edatı, bu metinlerde “ve” anlamında bağlaç olarak kullanılır; en işlek bağlaçtır: *çabul kördüç, da tuttuç, da saçladıç* “kabul gördük ve tuttuk ve sakladık” (TB, 75); *çatunlarınıñ ülüşläridir atasından da anasından...* “hatunların atalarından ve analarından kalan hisseleridi.” (TB, 80).

Alışlañız, çuvatları Eyämizniñ, günäş da ay, alışlañız, yolduzlar köktägi, yağmurlar da yağış, alışlañız, suvuçlar da çurçay, çrayu da çarlar tüşkän, alışlañız buz da açıklıç, zamhari da çar, alışlañız kündüz da keçälär, yarıç da çaramçu, alışlañız, bulutlar da yaşnamayçlar da yer, alışlañız taylar da örlär, barça bitişläri yerniñ, alışlañız, çovraçlar, teñiz da özänlär... (AKP, 151) “Dua ediniz Sahibimizin (Tanrımızın) kuvvetleri, güneş ve ay; dua ediniz gökteki yıldızlar, yağmurlar ve yağış; dua ediniz soğuklar ve kuruluk, kırağı ve düşen/yağan karlar; dua ediniz buz ve açıklık ve zemheri ve kar; dua ediniz gündüz ve tepeler, bütün yeryüzünün bittiği yer; dua ediniz kaynaklar, deniz ve nehirler...”

Men öldürürmen da men tirgizirmen, yaralarmen da men sayaytırmen, da bolmaz kimesä, ki çıxargay sizni çolumdan benim (AKP, 54/55). “Ben öldürürüm ve diriltirim, yaralarım ve sağaltırım ve sizi benim elimden alacak kimse yoktur.”

Ayrıca, Farsça kökenli *u* bağlacı da kullanılır: *keñ u tar yollar* “geniş ve

104 Karaycadaki aynı sözdizimsel özellik için bk. Berta 1998b: 315.

dar yollar” (TB, 181); *Eski u yeni törä* “Eski ve Yeni kanun” (TB, 183); *er u kız ıardaşlar* “erkek ve kız kardeşler” (TB, 188); *atasına u anasına* “atasına ve anasına” (TB, 19); *uluslarda u millätlär arasına* “uluslarda ve milletler arasında” (TB, 20); *can u ten günahı* “can ve ten günahı” (TB, 23); *eminlik u yaşılıı* “emin olma ve iyilik” (TB, 28); *öksüzgä u tulga* “öksüze ve dula” (TB, 29); *yaşı u yaman* “iyi ve kötü” (TB, 30); *ertä u keçä* “sabah ve akşam” (TB, 34); *ıalaba u dävi* “kargaşı ve dava” (TB, 36).

6.4. Söz varlığı

6.4.1. Genel söz varlığı

Temel söz varlığı, Türkçe/Kıpçakça kelimelerle birlikte Farsça ve Farsça aracılığıyla giren Arapça kelimelerden oluşur. Türkçe söz varlığı, *Codex Cumanicus* ile oldukça yakındır. Arapça ve Farsça alıntılarda, Osmanlıcanın etkisi vardır. Bunu, Lehçe, Ukranca gibi Slav kökenli alıntılar izler. Ermenice ve Rusça kelimeler ise oldukça sınırlıdır.¹⁰⁵

6.4.1.1. Arapça ve Farsça alıntılar:¹⁰⁶

6.4.1.1.1. Arapça sözcüklerden örnekler: *adam* < *ādam* “adam”, *afat* < *āfat* “afet”, *aıl* < *‘aql* “akıl”, *alani* < *‘alanī* “aleni”, *amanat* < *amānat* “emanet”, *davi* < *da‘wā* “dava”, *din* < *dīn* “din”, *caza* < *cazā* “ceza”, *cuvap* < *cawāb* “cevap”, *curum* < *curm/curūm* “ceza”, *fayda* < *fā‘ida* “fayda”, *fikir* < *fikr* “fikir”, *halbat* < *al-batta* “elbette”, *halı* < *ıalq* “halk”, *haram* < *ıarām* “haram”, *ıumaş* < *qumāş* “kumaş”, *ıurban* < *qurbān* “kurban”, *ıala* < *qal‘a* “kale”, *minara* < *manāra* “minare”, *millat* < *milla(t)* “millet”, *malım* < *ma‘lūm* “malum”, *naııt* < *naıd* “nakit”, *osiyat* < *waşıyyat* “vasiyet”, *sahat* < *sa‘a(t)* “saat”, *sabap* < *sabab* “sebepe”, *şukur* < *şukr* “şükür”, *şohrat* < *şuhra* “şöhret”, *tadbir* < *tadbīr* “tedbir”, *tamam* < *tamām* “tamam”, *tekrar* < *takrār* “tekrar”, *vayıt* < *waııt* “vakit”, *zaman* < *zamān* “zaman”, *zayıun* < *zayıūn* “zeytin” vb.

6.4.1.1.2. Farsça alıntılardan örnekler: *avaz* < *āwāz* “avaz”, *baha* < *bahā* “paha, fiyat”, *barabar* < *bar-ā-bar* “beraber”, *çara* < *çāra* “çare”, *darman* < *darmān* “derman”, *darı* < *dāru* “ilaç”, *duşman* < *doşman* “düşman”, *dost* < *dust* “dost”, *can* < *cān* “can”, *cihan* < *cahān* “cihan”, *comart* < *cud-mard* “cömert”, *canavar* < *cān-war* “canavar”, *cuft* < *coft* “çift”, *frišta* < *fereşte* “melek”, *hafta* < *hafte* “hafta”, *hasta* < *ıaste* “hasta”, *hem* < *hem* “ve”, *hanuz* < *hanuz* “henüz”, *k‘arvan* < *kārvān* “kervan”, *mohur* < *mohr* “mühür”, *murdar* < *mordār* “murdar, kirli”, *piyala* < *piyāla* “bardak”, *padşah* < *pādeşah* “padişah”, *poşman* < *paşimān* “pişman”, *saray* < *sarāy* “saray”, *taı* < *taııt* “taht”, *veran* < *wirān* “viran”, *zahir* < *zahr* “zehir”, *zera* < *zīrā* “zira”, *ziyan* < *ziyān* “ziyan”, *zindan* < *zendān* “zindan”.

¹⁰⁵ Clauson 1971: 8-9

¹⁰⁶ Ermeni Kıpçakçasındaki Arapça ve Farsça alıntılarla ilgili ayrıntı ve sözcük listesi için bk. Tryjarski 2000: 301-326.

6.4.1.2. Ermenice ödünçlemeler: Dinî kelimelerden oluşur:¹⁰⁷ *surp* “kutsal”, *arak’ül* “havari”, *zinavor* “asker”, *k’ahana* “papaz”, *anabad* “çöl, sahra”, *areya* “keşiş”, *artar* “mümin”, *Awedaran* “İncil”, *hajrabad* “patrik”, *hnazant* “uysal”, *hokiparc* “vası”, *k’arozcı* “günah çıkarıcı papaz”, *çoran* “kilisede vaaz kürsüsü”, *marabad* “keşiş” vb.

6.4.1.3. Lehçe, Ukranca ve Ermeniceden giren kelimeler, genellikle Türkçe *et-* yardımcı fiiliyle kullanılarak birleşik fiil teşkil eder:

nalojit et- (*nalojit* Leh./Ukr.): taahhüt etmek. *Ne ki törägä nalojit etti baş suması bilä tölämägä birgä; törä bulay buyurıyır* (TB,169). “Mahkemede ana borcu ile birlikte ödemek için başka ne **taahhüt ettiyse**. Kanun böyle buyuruyor.”

oblojit et- (*oblojit* Leh./Ukr.): ödemek. *A kim ki povoddur, 3 aıççanı ol oblojit etmüx keräk zapisniñ* (TB, 174). “Davacının kayıt için üç akça **ödemesi** gerekir.”

spravovat et- (*spravovat* Leh./Ukr.): acele etmek. *Kimniñ nemä işi bar esä, spravovat etsin* (TB, 175). “Kimin ne işi varsa **acele etsin**.”

obvedit et- (*obvedit* Leh./Ukr.): haberdar etmek. *Yänä bir kimesägä keräk bolgay voytnu eki töräçi bilä obvedit etmügä, keräk bergäy deckiygä 2 aıçça, voytka da 2 aıçça, 4 aıççası töräçilärniñdir* (TB, 174). “Yine bir kimsenin mahkeme başkanını ve iki jüri üyesini **haberdar etmesi** gerekse o kişi mübaşire iki akça, başkana da iki akça verecek.”

priymit et- (*priymit* Leh./Ukr.): onaylamak. *Anı törä priymit etmüx keräk, anıñkibik prihodada, kimgä da yoluıxa, orozsuzluxuna körä* (TB, PK, 186). “Bunu mahkemenin **onaylaması** gerekir, böyle durumlarda, kim karşılaşırsa böyle şanssız bir durumla.”

pampasël et- (*pampasël* Erm.): yermek, eleştirmek. *Burungisi, ki pampasël etärlür bizni, ki töräläri yoıxtur* (TB, 17). “Öncelikle bizi töreleri yoktur diye eleştirirler.”

zastupit et- (*zastupit* Leh./Ukr.): vekâlet etmek. *Egär ki çaysı çatun ki törägä ündälgän bolsa, çocası ya yovux çardaşları töräniñ alınna zastupit etmügä bolur* (TB, 162). “Eğer herhangi bir kadın mahkemeye çağrılırsa, kocası veya kardeşlerinin mahkeme huzurunda (ona) vekâlet etmesi mümkündür.”

Türkçe fiil isimlerinin de zaman zaman *et-* yardımcı fiiliyle kullanıldığı görülür:

tölöv et- “ödemek”(TB, 109; 47) krş. *tölä-* (TB, 151); *sorov et-* “sormak” (TB, 43) krş. *sor-* (TB, 83).

107 Ermeni Kıpçakçasının Arapça ve Farsça sözcükleri de içine alan dinî söz varlığı için bk. Tryjarski 1993: 59-111.

6.4.2. Türkçe hukukî söz varlığı

Millî kültürün bir ögesini teşkil eden hukuk, tarih boyunca Türk kültürünün ve sosyal hayatının da önemli bir parçası olarak gelişmiş ve bugünkü yerini almıştır; ancak, günümüzde, “Türk Hukuku”, tarihsel açıdan layıkıyla incelenmemiştir. İslamiyetten önce ve İslamiyetin kabulünden sonra olmak üzere iki ayrı bölümde ele alınması gereken “Türk Hukuk Tarihi” ile ilgili olarak İslamiyet öncesine ait kaynaklar oldukça sınırlıdır. Özellikle Eski Türklerde hukuku düzenleyen yasaların yazılı biçimleri günümüze ulaşmamıştır.

Orhun yazıtları, Uygur dönemine ait eserler ve *Kutadgu Bilig*, “Türk Hukuk Tarihi” için temel millî kaynaklardır. Türklerin devlet ve devlet yönetimi ile ilgili anlayış ve kanunlarına ait pek çok işaretler içermesine rağmen Orhun yazıtlarındaki hukuk malzemesi üzerine bugüne kadar herhangi bir kültürel ve filolojik inceleme yapılmamıştır. Uygur dönemine ait hukuk belgeleriyle ilgili ise sadece metin neşirleri mevcuttur. Bu belgeler de dikkatle incelendiğinde Turfan Uygurlarının çok gelişmiş bir hukuki hayat seviyesine sahip oldukları görülür. Türk devlet teşkilatının idealize edilmiş biçimini veren *Kutadgu Bilig*’deki hukuk malzemesi de Sadri Maksudi Arsal’ın *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı çalışması dışında yeterince ele alınmamıştır.¹⁰⁸

Eski Türk hukuk düzeninde ve özellikle medenî hukuk alanında, Türklere ait örf ve âdetler, ana kaynağı oluşturmakla birlikte geniş Asya coğrafyasında bir arada yaşayan milletlerin kültür alışverişinde buldukları ve bunun hukuk düzenine de yansdığı bilinmektedir. Eski Türk hukuk anlayışını yansıtmaması bakımından Turfan Uygurlarına ait 13.-14. yüzyıl belgeleri, bu alandaki en önemli kaynaklardandır. Bu belgelerdeki hukuk düzeni, kaynağını Türk örf ve âdetlerinden alsa da Uygurların Çinlilerle yüzyıllar boyu süren komşulukları neticesinde onların hukuk anlayışından etkilendiklerine ve bu iki milletin Asya kültür sahası içinde ortak hukuk telakkisi geliştirmiş olabileceklerine tanıklık etmektedir.¹⁰⁹Bu belgeler, hem kişiler arasındaki hem de kişilerle devlet arasındaki ilişkileri düzenlemekteydi.¹¹⁰

16. yüzyılın ilk çeyreğinde (1523) batı Ukrayna’da Kıpçakça ilavelerle yeniden yazılan ve aynı yüzyılda Ermeni-Kıpçak mahkemesinde medenî hukuk ve ceza hukuku ile ilgili uygulamalarda kaynak olarak kullanılan *Töre Bitigi* ve diğer hukuk belgeleri de tarihî kaynaklar arasında zikredilmelidir. Bu belgeler, kaynağını Leh ve Ermeni kanunlarından almakla birlikte Lehçeden Kıpçakçaya çeviri sırasında eklenen orijinal Kıpçakça maddeler ve “muhakeme usûlü kanunu” adlı bölüm, Türk/Kıpçak hukuk tarihi ve hukukî söz varlığı bakımından temel kaynak niteliğindedir.

108 Arsal 1947: 18, 79.

109 Ayiter 1949-1950: 418-419.

110 Arat 1964: 23-24.

Hukukî söz varlığından bazı örnekler:**ant** ant, yemin

Xanlar da gönülük için ant içärlär, alay oğ ulu biylär, ki toxtalgay, ki tiyişlidir ant içmäğ, artıxsı yaryuda (TB, 45). “Hanlar da adalet için ant içerler, aynı şekilde ulu beyler de, karar verilecek ki ant içmek gereklidir, özellikle mahkemede.”

bitik mektup, yazı, kitap; belge, doküman; zabıt, tutanak; tezkere; makbuz, senet.

Onunçı, ki çaysı bitiklärdän yıydıq, ya çaysı millätlärdän aldıq törälärni (TB, 17). “Onuncu, hangi kitaplardan yıydık ya da hangi milletlerden aldıq töreleri.”

Tiyäsidir emdidän sora bitik bilä yöpsünmägä törälärni, tañlap barça ari bitiklärän. 11-inçi, ki bilgäylär yaryuçılar Törä bitikindän toyru yaryu etmägä, bilip, ki kendiläri dä turmaxtırlar köktägi yaryuçınıñ alınına yaryuga (TB, 24). “Şimdiden sonra kanunları, bütün kutsal kitaplardan seçerek kitap hâlinde kabul etmek gerekir. 11. Yargıçlar, Töre Bitigi’nden doğru yargılamayı öğrenecekler. Çünkü, kendileri de gökteki yargıcın (Tanrı’nın) önünde mahkeme huzuruna çıkacaklar”.

3 yaşar oylan tilgä çıkar, 7 yaşar bitik övränir, 14 yaşına adämiliki tepränir, 20 yaşına zinawor bolur biylär eşikinä, 25 yaşına k’ahana bolur. Maña da bulay körünür, ki 25 yaşında adämni tanıxlıñın tutmağ keräk (TB, 38). “3 yaşında oğlan dil öğrenir, 7 yaşında yazı öğrenir, 14 yaşında insanlığı depreşir (ergenliğe girer), 20 yaşında komutanların kapısında asker olur, 25 yaşında papaz olur, bana da şöyle gelir ki, 25 yaşında insanın tanıklığını kabul etmek gerekir.”

bitikçi okur yazar, eğitimli

Tiyişlidir yaryuçuga, ki bitikçi, uslu, ağıllı bolgay, da ari bitiklärnin küçün yağısı bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy, ki yaryunu toyru etkäy (TB, 31). “Yargıcın eğitimli, zeki ve akıllı olması gerekir ve kutsal kitapların gücünü iyi bilecek ve bütün insanlığı iyi bilecek ki doğru yargılayacak.”

boşat- bağışlamak, affetmek

Eğär ki esiriklittä yoluşa, ki biri birin nağıs etkäy, törä buyurıyır, ki anıñkibik iş nağıslıñını esiriktä etkän tiymäs boşatmaga, ani dä tözmägä. Anıñ için ki esiriklittir barça yamanlıñını başı, anıñ için ki esiriklittän säbäp boldı ki biri birinä. Da anıñkibik iş için törä bolmağ keräk; toyru, budur curum, ziyan, hakimlik, çarc nağıs bolganga tölämäg keräk (TB, 87-88). “Eğer sarhoşken (biriyle) karşılaşırsa ve birbirlerine zarar verseler, kanun şöyle buyuruyor ki bunun gibi zarar verenin sarhoşken yaptığı bu işi bağışlamak ve buna tahammül etmek gerekmez. Onun için ki sarhoşluk (içki) bütün kötülüklerin başıdır. Onun

için ki sarhoşluk buna sebep oldu. Ve bunun gibi iş için kanunun olması gerekir. Haklı olarak, cürüm (para cezası), zarar ziyan, mahkeme ve tedavi masraflarını (sarhoş kişinin) ödemesi gerekir.

buyruş buyruk, emir, karar, hüküm

Da andan soşra ne türlü özgä millätniş säbäplärindän boldu, alay şanlıştan buyruş, ki törälärni ermeniçädän tatarçaga köçürüldi, da andan soşra latingä, ne türlü ki şanlıştan biliklik boldu da, körüp, biyändi da toxtatıp berkitti (TB, 197). Ve ondan sonra hangi başka millet sebep oldu ki, böyle hanlıktan buyruk geldi ki, kanunları Ermeniceden Tatarcaya çevrildi ve ondan sonra Latine. Hanlık bilgi sahibi oldu ve görüp beğendi ve takviye edip tamamladı.

egirlik kanunsuzluk, adaletsizlik; yalan

Kimsä turşuzmasın yalyan tanışlar, kläp sıñarınış tirlikin egirlik bilä almaga, zera heçtir Teşriniş alnına yalyançı. Egär ki yarıuçı bilsä, ki egirlik bilä kliyir ant içmägä ya ol kliyir egirlik bilä ant bermägä, keräktir yarıuçu şoymagay, ki egirlik bolmagay (TB, 48). “Kimse yalancı tanıklar tutmasın, dostunun hayatını yalanla işgal edip. Çünkü, Tanrının huzurunda yalancı bir hiçtir. Eğer, yargıç yalan ant içmek istediğini anlasa, yargıcın buna izin vermemesi gerekir. Çünkü yalancılık olmayacak.”

erk irade, istek

A egär k'risdän dinsizni öldürsä erki bilä, şan bahasın tölägäy, neşik yazgandır; a egär ki erksiz öldürsä, yarımı tölägäy, a 3 ülüşnüş birini öldürgän kişiniş şardaşlarına berilgäy. A egär k'risdän k'risdänni öldürsä erki bilä, şan bahasın tölöv etkäy şardaşlarına, da şanlıştan da curum bergäy küçün[ä] körä (TB, 61). “Eğer, bir Hristiyan bir dinsizi taammüden öldürse, kan pahasını ödeyecek. Nasıl yazıldı. Eğer iradesiz öldürse, yarısını ödeyecek. 3 hissenin birini öldürdüğü kişinin kardeşlerine verecek. Eğer Hristiyan Hristiyanı öldürse kendi iradesiyle, kan pahasını kardeşlerine ödeyecek ve devlete de gücüne göre para cezası verecek.”

igilik miras, varlık

Da igiçliki ölgänlärniş, oşulşızı bolgannış, şalır oylanlarına, şızlarına da şatununa. A kimniş oşul-şızı yoştur, anışki igiçliklär tüşär yuvuşlarına da şardaşlarına (TB, 81). “Ve ölenlerin serveti, oğulkızı olanların, oğullarına, kızlarına ve hanımına kalır. Oğul ve kızı olmayanın serveti, yakınlarına ve kardeşlerine düşer.”

keliş vergi

A tarlovlar, şayısı ki rekalar bilä suvarılırlar, bolgay kelişi 5-tän 1 ülüş; ol, ki suvarılmaslar, ondan bir, zera topraş yalızdır şannış u biyniş, düğül

suv (TB, 64). “Tarlalar, hangi kaynakla (nehir) sulanmış ise vergisi 5/1’dir, Sulanmazsa 10/1’dir. Çünkü, toprak hanın ve beyindir; ama, su değil.”

köktügi yarıyuçı Tanrı

A kim ki erki bilä egri etär yarıyunu, kendi borçlu çalır köktügi yarıyuçuga. Bolmagay, ki öktämlängäy yarıyuçu ya kimsäni heç körgäy, alay bilsin, ki 1-dir yarıyuçu Teğri, çaysınıñ alnına kensi dä turasıdır yarıyuga (TB, 36). “Yargıç, kibirlenmeyecek ve kimseyi hiçe saymayacak. Şöyle bilsin ki yargıç birdir, o da Tanrıdır, kendisi de onun huzurunda yargılanacaktır.”

könü âdil, doğru, dürüst

8-inçi, körärbiz emdigi vaçtta, ki bardır açaşlar, vartabedlär, k’ahanalar, biylär, baş ketçoyalar, ki yüz körüp, u orunç alıp, da biliksizliktän könü yarıyunu egri etärlär. Anıñüçün köptän az yazıp çoyduq Törä bitikindä, ki bolgay ögüt u toyruluç anıñkibiklärgä (TB, 23). “8. Şu zamanda biz görürüz ki piskoposlar, vaizler, papazlar, beyler ve ihtiyarlar, adam kayırıp ve orunç alıp ve bilgisizlikten doğru yargıyı yanlış ederler. Onun için az çok yazıp koyduk Töre Bitigi’nde ki bu gibilere ögüt ve adalet versin.”

oçru hırsız

Kimesä oçrunu keçä vaçtına kendiniñ övinä tapkıy edi, egär anıñkibik oçrunu keçägi öldürgäy övinä, curumsuz çalır. Yänä kimesä oçrunu kündüz övinä tapsa da öldürgiy edi, öldürgän kişi ölümlüdür. Bulay Yäñi Törä könlütiyir ol öldürüçi oçrunu (TB, 103). “Bir kimse hırsız gece zamanı kendi evinde bulsa, eğer bu hırsız evinde öldürse, cezasız kalır. Yine bir kimse hırsız gündüz vakti evinde bulsa ve öldürse, öldürdüğü kişi ölümlüdür. Böylece Yeni Kanun, hırsız öldüreni beraat ettirir.”

orunç rüşvet

Tişişlidir yarıyuçıga, ki orunç aluçı bolmagay, zera yazgandır, ki orunç soçraytır, neçä ki iti köz bolsa. Zera ol yarıyuçu, ki könlük üstünä orunç almastır, anıñ sözü keçär yarıyuda, da könlük bilä yarıyuga uç etär, da kim ki işitsä, biyänir (TB, 32-33). “Yargıçın şunları yapması gerekir: Rüşvet almayacak, çünkü (bu) yazılmıştır ki, eğer gözü keskin ise rüşvet gözü kamaştırır.”

ögüt ögüt; ceza

Dağın da bu çadar yazarbiz ögüt töräçilärgä, ki bilgäylär törälärgä körä kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzümägä törälärniñ yolun, ne türlü (TB, 166-167). “Ve de yargıçlara bu kadar ögüt yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yürütmeyi ve başkalarına kanunların türlü yolunu göstermeyi bilsinler.”

ögütlä- uyarmak; cezalandırmak

Egär vaçtına sahatına tutulmasa, etkänindän soñra tutulsa, anıñkibik ögütlänmäx keräk zından bilä, da açaça curumu bilä, da tölämä barça ziyanlarını,

çayısı ki ot anıñ säbäpindän boldı. Egär ol taratur yaman köñüldän etti esä, tamaçı bilä ögütlänmäh keräk (TB, 111). “Eğer, vaktinde saatinde tutulmazsa, yaptıktan sonra tutulsa, ateşe sebep olan kişinin şöyle cezalandırılması gerekir: Zindan ve para cezası ve bütün zararı ödeme cezası ile. Eğer o yağmacı, bu işi kötü niyetle yaptıysa asılarak cezalandırılmalıdır.”

taratur yağmacı, eşkiya

Yıyı yoluçur adämilär arasna, ki adam oylun yüräkkä çıxargan eski duşmandır, ki biri birinä söz artından talaş etip tä yaman sözlär aytırlar, da ayblar berirlar, hörmätinä tiyip, ki sen yaman kişisen, ya oyurusen, ya çaraççisen, ya taraturesen, (157r/312r) ya çalpsen, ya çaççınçisen (TB, 186). “İnsanlar arasında sık sık rastlanır ki insan oğlunu çıldırtan eski düşmandır ki (onlar) birbirleriyle ağız dalaşına girip birbirlerine kötü sözler söylerler ve ayıp ederler; saygısızlık ederek, sen yaman kişisin veya hırsızısın ya da eşkiyasın, ya da yağmacısın, veya yalancısın, kaçaksın...”

törä mahkeme, kanun, hak, hukuk, hüküm, duruşma, celse
töräçi hâkim, yargıç; jüri üyesi.

Tiyişlidir yarıuçıga, ki töräni yalız etmägäy, yoçsa köplär bilä, egär yoluçmasa, 2 ya 3 yaçşı biliçi adämilär bilä etkäy töräni. Neçik törägä kelgänlärgä 2 ya 3 tanıç keräktir; ol türlü yarıuçılarga, anıñ üçün ki törä toyru bolur toçtagan adämilär bilä tanıçlıçta (TB, 34). “Yargıcın hükmü yalnız vermemesi gerekir. Aksi takdirde çoğunluk ile, hiç olmazsa iki ya da üç iyi ve bilgili insan ile hüküm verecek. Böyle yargıçlara mahkemeye gelenler için iki ya da üç tanık gerekir. Böylelikle güvenilir insanların tanıklığıyla doğru hüküm verilir.”

Dayın da bu çadar yazarbiz ögüt töräçilärgä, ki bilgäylär törälärgä körä kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärniñ yolun, ne türlü (TB,166) “Yargıçlara bu kadar daha ögüt yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yürütmeyi ve başkalarına kanunların türlü yolunu göstermeyi bilsinler.”

tusnaç rehin, güvence, teminat

Törä bilä çoyulgandır, ki tul çatunlardan tusnaç almagaylar nemä dä, ni ton-opraç, ni özgä nemä, altın kümüş kibik, alma bolmagaylar tusnaç ornuna. Egär ki özgä törädä buyurgan esä tusnaç alma tullardan, ale bizim ermeni töräsinä anı tıygandır, anıñ üçün ki ton-opraç keräklidir tullarga. Teñriniñ boyruçundan şayavat berilmäh keräk tul çatunlarga, da ne türlü ki Teñri cuvutlarga körgüzdi şayavat Mısırda (TB, 129). “Kanunla belirlenmiştir ki dul kadınlardan herhangi bir rehin alınmasın. Ne üst baş, ne de başka bir şey, altın gümüş gibi, rehin olarak almak olmaz. Eğer başka anayasa, dullardan rehin almayı buyuruyorsa bizim Ermeni kanunu onu engeller. Çünkü, dullara üst baş gereklidir. Tanrı’nın emriyle dul kadınlara merhamet etmek gerek, tıpkı Tanrı’nın Mısır’da Yahudilere merhamet etmesi gibi.”

yal ücret; kira

DS 68 *Yänä yoluşkay edi kimesägä ki, osiyät etmiyin da dünyâdan keçkây, da xalgay anıñ xaysı xulu, da kelip izdägäy törä bilä anıñ yovuxlarından, kimgä ki tüşti anıñ ig[i]liki, aytıp, ki biyim maña borçlu xaldı munça vaıtnıñ xuluıx etkän yalımı, köp mi, az mı bolgay; egär ki ermeni xul esä, keräk ki ant içkây ermeni töräsinä körä yalıız kendi, da anıñ yovuxları keräk anar tölägäylär ol yalını, ne ki xuluıx etiptir kendi biyinä* (TB, 187-188). Ve yine birisinin başına (şöyle bir olay) gelse, vasiyet etmeden dünyadan göçse ve ona hizmet eden kişi, onun malı kime düştü, diye gelip mahkeme kanalıyla bunu yakınlarından araştırırsa ve söylesse: Beyim, az ya da çok bunca zaman hizmetimin karşılığı olan ücretimi bana borçlu. Eğer Ermeni hizmetkâr ise kendisinin Ermeni kanununa göre ant içmesi gerekir ve onun (ölen kişinin) yakınlarının bu ücreti beye hizmetkârlık eden kişiye ödemeleri gerekir.”

yaryu mahkeme, hukuk, hüküm

yaryuçı yargıç

DS 78. *Da egär ki bolgay biri xonaıx, da yerli tüşkây xonaıxka utru antka, na 4- ünçi kün[ün]ä keräk antın tügällägäy, özgä türlü dügül. Tek xonaıxka utru tügällämägä ne bir kün artıx uzatmaıxı yoıxtur, kimgä dä yoluıxsa, na bilgäysiz, ki yaryusu budur* (TB, 190). “Ve eğer biri misafir olsa (başka şehirden) ve yerli kişi o misafire karşı ant içmek durumunda kalsa ve dördüncü günde andını tamamlaması gerekir, başka türlü olmaz. Sadece misafire karşı ant içmenin bir gün bile uzatması yoktur. Kime rastlarsa rastlasın, bilirsiniz ki bunun hükmü budur.”

DS 7. *A yaryunu ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuna toıxtamıyın, tügällänmiyin yaryu bilä. Da bitik yazılsa korol’ga, yaryudan keräk bir möhür voytnıñ bolgay, bir ketxoyalıxıñıñ* (TB, 167). “Kimse için hukuku kısıtlamak olmaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile. Ve yazı yazılsa krala, mahkemeden bir mühür voytun olacak, bir de aksakalın.”

Biliklik keräk yaryuçularğa xaysı ki Teırigä yaraşıır. Zera yaryu yarmaıx Teırinıñdır, oldur könü yaryuçı. (TB, 31) “Yargıçlara, Allah’a yakışır bir şekilde bilgi gerekir. Zira, hüküm vermek Allah’a mahsustur. Odur âdil yargıç.”

yük kefalet, teminat

yükçi kefil

DS 76. *Kimgä da xaçan yoluıxsa, ki bir kimesä kimesä üçün yük kirgäy borçu üçün, da istec kensi anda bolmagay borç etkän, da ündägäylär yükçini yaryuga, aytıp, ki maña yüktür, da ol tanmagay, bilingäy, da tapkay törä, ki borçludur tölämägä yükçi, xacan ki bilindi ol roklar çııkkandan soııra, da aıtkay, ki aıçcam yoıxtur, xumaşım bar, ne türlü da bolsa, klärmen tölämägä,*

ne ki Teñri da törä tapsa, da povod inanmaga klämägäy, da klägäy yükçini antka keltirmägä, na yükçi povinen dügül ant yürütmägä, xaçan borç vlasniy anıñ dügül, da tölövğä hadirdir, neçik törä taptı, munuñ üsnä yaryu toxtamaç keräk, kimgä dä yoluşa çumaş bilä töläğäy, neçik aqça ti[y]är, antsız, yükçi. A tutundu esä törä alnına yükçi, ki töläğäy nayd aqça bilä, da yazıldı, na ol iş anıñ üstünä toxtamaç keräk, özgä türlü dügül, ki tölöv bolgay nayd bilä, çumaş bilä tügül ol borç e[y]äsinä (TB, 189-190) “Ne zaman ki bir kimse bir kimsenin borcu için kefil olsa, davalının kendisi, yani borçlu kişi o sırada olmasa ve kefil mahkemeye çağırdıklarında şöyle söyler: “Bu, benim için kefalettir” diye kabul eder ve o (kefil) inkâr etmese ve kabul ederse ve mahkeme de kefil bunu ödemeye borçludur diye karar alırsa. Bunu kabul ettiği zaman süre dolduktan sonra söylerse ki akçam yok, malım var iyi kötü, Tanrı ve mahkemenin izniyle ödemek istiyorum. Davacı buna inanmak istemezse ve kefilin ant içmesini isterse, (bu durumda) kefil ant içmeye mecbur değildir. Bu onun kendi borcu değil; ancak ödemeye hazırdır. Mahkeme nasıl karar verdiyse bunu takip etmesi gerekir. Bu durumla kim karşılaşırsa mal ile ya da akça ile ödeyecek kefil (borcu), antla değil. Eğer mahkeme huzurunda kefil, nakit ödeme yapacak (diye) kayda geçirildiyse ve bu işin üstünde durmak gerek (diye) yazıldıysa başka türlü olmaz. Borçlunun ödemesi nakit olacak, mal ile değil.”

Töre Bitigi’ndeki “muhakeme usûlü kanunu” adlı Kıpçakça bölümden bazı kanun maddeleri ve Türkiye Türkçesine çevirileri

1. Borçlar hukukuyla ilgili maddelerden örnekler

DS 44 *Ol çaхта, ki törä turup barma klägäy ol övgä, keräk ol kişi töräniñ alnına oblojit etkäy, kimgä ki öv tüşti borç üçün ya aqça tusnaşına 12 aqça voytnuñ, 12 aqça töräçilärniñ, 2 aqça deckiygä (TB, 177). “Mahkeme heyeti o eve gitmek istediği zaman borç karşılığında ya da para karşılığında teminat olarak kendisine ev düşen kişi, mahkeme önünde ödeme yapmalı. 12 akça mahkeme başkanına, 12 akça yargıçlara, 2 akça mahkeme mübaşirine.”*

DS 32. *A egär çonaxka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü dügül. A egär aqça tölövünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölövğä. Bu burungi törädä tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin algay tölövğä, munı bolur oderjat etmägä törälärgä körä. Mundan artıx törädän kün almaga bolmastır, alay ox, kimniñ imen’ası bolsa, ya çumaşı, bolur zastavitsa bolma borçlusuna utru. (TB, 173-174). “Eğer bir kimse misafire karşı ant içecekse, dördüncü günde andını tamamlaması gerekir. Başka türlü olmaz. Eğer para ödemeyi kabul ederse dördüncü güne kadar ödeme yapması gerekir. Bu birinci mahkemede ödemediyse ikinci kez dördüncü güne kadar ödeme yapacak. İkincide de ödemediyse üçüncü kez dördüncü güne kadar*

ödeyecek. Kanuna göre bunu (bu süreyi) almak mümkündür. Mahkemeden bundan fazla gün almak olmaz. Böylece o kişinin malı mülkü varsa onu borçlusuna karşı rehin bırakmak zorundadır.”

DS 14. *Da bir kimsä ki zindanda olturgay kimsäniñ borçu üçün, da neçik törä buyurıyır, ki kündä añar çarçga bir açça bergäy, ol kündän, ki olturyuzdu, 3-ünçi küngä dirin, ki añar çarçlıxın bermägäy edi, voytnuñ çolundan ötläş berilmägäy edi, 4-ünçi kündä töräniñ erki bar anıñkibik kişini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan yänä törägä ündäginçä. A ol borç eyäsi, ki çaldı törädä, ki tölvö etkäy alğan kişisinä baş borçun, yoçsa anı añar tölvö etmägä borçlu dügül, çaysın ki añar zındanda çarçlıx berdi, tek anı añar borçlu çalır, ne ki törägä nalojit etti baş suması bilä tölämägä birgä; törä bulay buyurıyır* (TB, 169. “Ve bir kimse birine olan borcu için zindana atılsa, kanun şöyle buyuruyor. Her gün (borç veren kişi) ona (borçlu olan kişiye) harçlık için bir akça ödeyecek ve zindana atıldığı günden üçüncü güne kadar ona (borçluya) harçlığını vermezse, voytun elinden ödemek olmaz. Döndüncü gün mahkemenin borçluyu zindandan çıkarmaya yetkisi var, tekrar mahkemeye çağırınca kadar. O borç sahibi, mahkemede, borç aldığı kişiye ana borcunu ödeyeceğini taahhüt etti. Yoksa, onu (zindanda kaldığı süre zarfındaki masraflarını) ona ödemek zorunda değil. Ona zindanda verdiği harçlığı. Sadece bunu (ana borcu) ona borçludur. Mahkemede ana borcu ile birlikte ödemek için başka ne taahhüt ettiyse. Kanun böyle buyuruyor.”

DS 88. *Bir kimesäniñ şulpıxıtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alnına, da tanmagay bitikin, da aytkay, bilirmen, ki bitik benimdir, yoçsa töläpmen añar barçasın, da añar nemä dä borçlu çalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir* (TB, 193). “Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış.”

DS 89. *Yänä bir kimesä kendiniñ bitikin tangay, aytp ki, benim dügül, da möhürü anıñ bolgay ya bolmagay, da içinä bitikniñ tanıxlar bolgay, kimniñ alnına yazılıptır, da ol pretca tangay, aytp, ki añar nemä borçum yoçtur, da ne bitik tä benim dügüldür, da ol tiri tanıxlar, kelip törä alnına, tanıxlıx bergäy, neçik alarnıñ alnına edi. Kimgä ki törä inangay, na borçlu bolur tölämägä, da törädän uyat bilä ketkäy anıñkibik kişi, çaysı ki kendiniñ bitikin tanar da yaxşı kişilärniñ tanıxlıxın kerı urmaga klär* (TB, 193-194). “Yine bir kimse kendi senedini inkâr etse, söylese ki bu benim değildir ve onun mührü (imzası) olsa da olmasa da ve senedin içinde tanıklar olsa ki (senet) onların önünde yazılmıştır ve o ısrarla inkâr etse ve söylese ki ona borcum yoktur ve bu senet de benim değildir ve o canlı tanıklar mahkeme huzuruna gelse, tanıklık etse ve bunun onların önünde olduğunu söylese, mahkeme buna inansa borçlu bunu ödemek

durumunda kalır ve böyle kişi mahkemeden bu ayıp ile ayrılır. Kendi senedini inkâr eder ve iyi kişilerin tanıklığını da geri itmiş olur.”

2. Kefalet hukukuyla ilgili maddelerden iki örnek

DS 53. *Yük kimesälärgä bermäx üçün. Yänä 2 kişinin arasna nemä dävi bolgay, ki voytka ündäşmäx bolgaylar, da povodny strona, inanmyın, da birsi yandan yük izdägä[y], anıkbik kişi povinnıydır yük bermägä o xadar anı, ne xadar ki anı üsnä gile etiyir suma. Egär ol xadar anı os'adlosti yoç esä, ol xadar iştä povi[n]nydır anar yük bermä.* (TB, 179). “Kişilere kefalet vermek için. Yine iki kişinin arasında bir dava olduğunda voytu çağırırsalar ve davacı taraf, inanmayıp karşı taraftan kefalet istese bu kişi kefalet vermeye mükelleftir, ne kadarsa ileri sürülen meblağ. Eğer onun o kadar gayrimenkulü yoksa, ona kefalet vermekle mükelleftir.”

DS 76. *Kimgä da xaçan yoluçsa, ki bir kimesä kimesä üçün yük kirgäy borçu üçün, da istec kensi anda bolmagay borç etkän, da ündägäylär yükçini yarçuga, ayıp, ki maña yüktür, da ol tanmagay, bilingäy, da tapkay törä, ki borçludur tölämägä yükçi, xaçan ki bilindi ol roklar çıxkandan soñra, da aytkay, ki aççam yoçtur, çumaşım bar, ne türlü da bolsa, klärmen tölämägä, ne ki Teñri da törä tapsa, da povod inanmaga klämägäy, da klägäy yükçini antka keltirmägä, na yükçi povinen dügül ant yürütmägä, xaçan borç vlasny anı dügül, da tölövgä hadirdir, neçik törä taptı, munı üsnä yarçu toxtamaç keräk, kimgä dä yoluçsa çumaş bilä tölägäy, neçik açça ti[y]är, antsız, yükçi. A tutundu esä törä alınına yükçi, ki tölägäy nayd açça bilä, da yazıldı, na ol iş anı üstünä toxtamaç keräk, özgä türlü dügül, ki tölöv bolgay nayd bilä, çumaş bilä tügül ol borç e[y]äsinä* (TB, 189-190). “Ne zaman ki bir kimse bir kimsenin borcu için kefil olsa, davalının kendisi, yani borçlu kişi o sırada olmasa ve kefil mahkemeye çağırıldıklarında şöyle söyler: “Bu, benim için kefalettir” diye kabul eder ve o (kefil) inkâr etmese ve kabul ederse ve mahkeme de kefil bunu ödemeye borçludur diye karar alırsa. Bunu kabul ettiği zaman süre dolduktan sonra söylerse ki akçam yok, malım var iyi kötü, Tanrı ve mahkemenin izniyle ödemek istiyorum. Davacı buna inanmak istemezse ve kefilin ant içmesini isterse, (bu durumda) kefil ant içmeye mecbur değildir. Bu onun kendi borcu değil; ancak ödemeye hazırdır. Mahkeme nasıl karar verdiyse bunu takip etmesi gerekir. Bu durumla kim karşılaşırsa mal ile ya da akça ile ödeyecek kefil (borcu), antla değil. Eğer mahkeme huzurunda kefil, nakdî ödeme yapacak (diye) kayda geçirildiyse ve bu işin üstünde durmak gerek (diye) yazıldıysa başka türlü olmaz. Borçlunun ödemesi nakit olacak, mal ile değil.”

3. Ceza hukukuyla ilgili bir madde

DS 66. *A egär ki iş yoluşkay dävı arasna, ki törä tapkay, ki çaysı strona zından tartkay, na bolur er çatun üçün olturmaga, da çatun er üçün, ya çardaş çardaş üçün yük tapkınça, anı törä priymit etmäç keräk, anıñkibik prihodada, kimgä da yoluşsa, orozsuzluşuna körä.* (TB, 186). “Eğer dava sırasında mahkeme hangi tarafın zindanda yatacağını belirlese, o zaman erkek hanımı için ve hanım kocası için veya kardeş kardeş için kefalet bulunca, bunu mahkemenin onaylaması gerekir, böyle durumlarda, kim karşılaşırsa böyle şanssız bir durumla.”

DS 33. *Bir kimesä törägä turgay, da, töräni hörmätlämiyin, yanından çılıçın ya çıncalın şeşmägäy. Anıñkibikni törä 12 aşça curum bilä ögütlämägä keräk, ki, añar başıp, özgälär dä töräni hörmätlägäylär ya külmägäylär törä alınna* (TB, 174). “Bir kimse mahkeme huzuruna çıkacak ve mahkemeye hürmet etmeyerek yanından kılıcını ve hançerini çözmeyecek. Bunun gibisini mahkemenin 12 akça para cezası ile cezalandırılması gerekir. Çünkü, ona bakıp başkaları da mahkemeye hürmet gösterecek ve mahkeme önünde gülmeyecek.”

4. Vekalet hukukuyla ilgili bir madde

DS 55 *Da yänä yoluşkay, kimsä töräniş alınna ki klägäy kensiniş bliskiyin mocovat etmä, ya oylun, ya çardaşın, ya kensiniş ötmäk yevüçüsün, bularnı bolur etmä, tek aşçaga yalga tutkan reçnikni bolmas. A bu opravalar barça burungi törädä bolmaş keräk, egär yerli bolsun, egär çonaş, burungi törädä nemä dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nemä arttırma bolmas* (TB, 180). “Ve yine birisinin başına (şöyle bir olay) gelse, mahkeme huzurunda kendi yakınlarını vekil etmek istese, oğlunu, kardeşini veya evlatlığını. Bunları vekil etmek mümkündür; sadece parayla kiraladığı kişi vekil olmaz. Bu işlemlerin hepsinin ilk mahkemede yapılması gerekir. Yerli olsun, konuk olsun ilk mahkemede yapmasa, ikinci ya da üçüncü mahkemede herhangi bir ekleme olmaz.”

5. Miras hukukuyla ilgili bir madde

DS 68 *Yänä yoluşkay edi kimesägä ki, osiyät etmiyin da dünyâdan keçkäy, da çalgay anıñ çaysı çulu, da kelip izdägäy törä bilä anıñ yovuşlarından, kimgä ki tüştı anıñ ig[i]liki, aytıp, ki biyim maña borçlu çaldı munça vaçtıñ çuluş etkän yalınını, köp mi, az mı bolgay; egär ki ermeni çul esä, keräk ki ant içkäy ermeni töräsinä körä yalnız kendi, da anıñ yovuşları keräk añar tölägäylär ol yalını, ne ki çuluş etiptir kendi biyinä. A egär ki çul özgä cıns bolsa, na keräk alay ant içkäy, neçik alarnıñ töräsinädir ölüdän soñra, da yuvuşları anıñ ig[i]likindän keräk tölägäylär ol çulga. Xayda ki eki yart[ı]n tanıçlıç bolmasa, munıñ yarçusu budur* (TB, 187-188) “Ve yine birisinin başına (şöyle bir olay) gelse, vasiyet

etmeden dünyadan göçse ve ona hizmet eden kişi, onun malı kime düştü, diye gelip mahkeme kanalıyla bunu yakınlarından araştırırsa ve söylese: Beyim, az ya da çok bunca zaman hizmetimin karşılığı olan ücretimi bana borçlu. Eğer Ermeni hizmetkâr ise kendisinin Ermeni kanununa göre ant içmesi gerekir ve onun (ölen kişinin) yakınlarının bu ücreti beye hizmetkârlık eden kişiye ödemeleri gerekir. Ve eğer hizmetkâr başka bir milletten ise ölümden sonra kanun nasılsa ona göre ant içmesi gerekir ve yakınlarının hizmetkâra onun malından ödeme yapmaları gerekir. İki tarafın tanığı olmazsa bunun hükmü budur.”

Kısaltmalar

- AKC : *An Armeno-Kipchak Chronicle* (bk. Schütz, Edmond 1968)
 AKP : *Armenian-Qıpchaq psalter* (bk. Garkavets, Aleksandr / Khurshudian, Eduard 2001)
 Ar. : Arapça
 CC : *Codex Cumanicus* (bk. Grønbech, K. 1942)
 DAK : *Dictionnaire Arméno-Kiptchak* (bk. Tryjarski, Edward 1968-1972)
 DLT : *Dîvanü Lûgat-it-Türk* (Atalay, B. 1986)
 DPY : *Dokumentı na polovetskom yazıke* (bk. Grunin, Timofey İ. 1967)
 DS : Dopolnitel'naya stat'ya
 DTS : *Drevnetyurkskiy slovar'*. (Nadelyaev, V. M. Red. 1969)
 ED : *An Etymological Dictionary...* (Clouston, S. G. 1972)
 EK : Ermeni Harfli Kıpçakça
 Erm. : Ermenice
 ET : Eski Türkçe
 Far. : Farsça
 Kİ : *Kitâbü'l-idrâk* (bk. Caferoğlu, Ahmet 1931)
 KK : *Kavânînü'l-Küllîyye* (bk. Toparlı, Recep 1999)
 KM : *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî* (bk. Toparlı, Recep 2000)
 Leh. : Lehçe
 P : Paris copy of *Töre Bitigi*
 TB : *Töre Bitigi* (bk. Garkavets, Aleksandr / Sapargaliyev, Gayrat 2003)
 TZ : *Tuhfetü'z-Zekiyye* (bk. Atalay, Besim 1945)
 Ukr. : Ukranca
 W : Wrocław copy of *Töre Bitigi*
 V : Vienna copy of *Töre Bitigi*

Kaynaklar

- Alişan, G. 1896. *Taregirk hayots' Lehastani yeu Rumenioy hauastç'eay yaueluetsovsk'*. Venetik.
- Arat, R. R. 1964. Eski Türk Hukuk Vesikaları. *JSFOu*. No.65. Helsinki. 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*. I. Ankara 1964. 5-53).
- Arsal, Sadri Maksudi 1947. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Atalay, Besim 1945. *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l- Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, Besim 1986. *Dîvanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini 'Endeks'*. C. IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ayiter, Ferit 1950. Eski Türk Hususî Hukukuna ait bazı notlar. *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950). 417-436.
- Aynakulova, Gülnisa 2009. Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçaklar mı?. *Millî Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*. C. 11. S. 84. Kış/2009. 114-126.
- Bammatov, Z. Z. (ed.) 1969. *Kumyksko-russkiy slovar'*. Moskow: Sovyetska Enciklopediya.
- Berta Árpád 1996. *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Turkischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Berta, Árpád 1998a. Middle Kipchak. *The Turkic Languages*. (Ed. Lars Johanson/ Éva Á. Csató). London/New York: Routledge. 158-165.
- Berta, Árpád 1998b. West Kipchak Languages. *The Turkic Languages*. (Ed. Lars Johanson/ Éva Á. Csató). London/New York: Routledge. 301-317.
- Caferoğlu, Ahmet 1931. *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Chirli, Nadejda 2005. *Algış Bitigi Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book)*. Haarlem: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.
- Chirli, Nadejda 2009. Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Yaz-2005, S. 20, 75-90.
- Clauson, Sir Gerard 1971. Armeno-Qıpçaq. *Rocznik Orientalistyczny*. T. 34. z. 2. Wiesbaden. 7-14.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dachkévytch, Ya./Tryjarski, Edward 1981. La Chronique de Pologne. *Rocznik Orientalistyczny*. T. 42. z. 1. Wiesbaden. 5-26.
- Daşkeviç, Ya. R 1962. *Armyanskiye kolonii na Ukraine v istoçnikax i literature XV-XIX vekov (istoriografiçeskiye oçerk)*. Yerevan: İzdatel'stvo akademii nauk Armyanskoy SSR.
- Daşkeviç, Ya. 1981. Armyano-kıpçakskiy yazık XV-XVII vv. V osveşçenii sovremennikov (ob ispol'zovanii ekstalngivističeskix dannıx dlya istorii tyurkskix yazıkov). *Voprosı Yazıkoznaniya*. No. 5. 79-92.
- Daşkeviç, Ya. 1983. Armyano-kıpçakskiy yazık: Etapı istorii. *Voprosı Yazıkoznaniya*. No. 1. 91-107.
- Daşkeviç, Ya. 2001. Who are Armeno-Kıpçaks? (on the ethnical substrate of the Armenian colonies in the Ukraine). *Armenia and Ukraine*. Lviv/New York: Edition M. R. Kots'. 357-416.
- Daşkeviç Ya./Tryjarski E. 1978a. Pyat' armyano-kıpçakskix dokumentov iz l'vovskix kolleksiı (1599-1669 g.). *Rocznik Orientalistyczny*. T. 39. z. 1. 85-132.

- Daşkeviç Ya./Tryjarski E. 1978b. Armyano-kıpçakskiye denejniye dokumentı iz l'vova (konets XVI v. -1657 g.). *Rocznik Orientalistyczny*. T. 40. z. 1. 49-69.
- Deny, Jean 1957. *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Deny, Jean/ Tryjarski, E. 1964. "Historie du sage Hikar" dans la version arméno-kiptcak. *Rocznik Orientalistyczny*. T. 27. z. 2. Wiesbaden. 7-61.
- Drimba, Vladimir 2000. *Codex Cumanicus. Édition Diplomatique Avec Fac-similés*. Bucarest: Editura Enciclopedică.
- Eckmann Janoś 1996a. Memluk Kıpçakçasının Oğuzçalaşmasına Dair. *Janos Eckmann Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz. Osman F. Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu. 67-73.
- Eckmann Janoś 1996b Çağatayca. *Janos Eckmann Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. Osman F. Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu. 74-108.
- Ercilasun Ahmet B. 1983. *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun Ahmet B. 2008. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, V. II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, Hasan 1998. *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ermers, Robert 1999. *Arabic Grammars of Turkic. The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages/Translation of 'Abū Hayyān al-'Andalusī's Kitāb al-'Idrāk li-Lisān al-'Atrāk*. Leiden/Boston/Köln: Brill.
- Garkavets, Aleksandr N. 1979. *Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv*. Kiev: Nauka dumka.
- Garkavets, Aleksandr N. 1987. *Kıpçakskiye yazıki: Kumanskiy i armyano-kıpçakskiy*. Alma-ata: İzdatel'stvo "nauka" Kazaxskoy SSR.
- Garkavets, Aleksandr N. 1988. *Tyurkskiye Yazıki na Ukraine (razvitiye strukturi)*. Kiev: Naukova dumka.
- Garkavets, Aleksandr N. 1999. *Urumi Nadazov'ya istoriya, mova, kazki, pisni, zagadki, prisliv'ya, pisemni pam'yatki*. Alma-Ata: Ukrainskiy kul'turniy tsentr.
- Garkavets, Aleksandr N. 2000. *Urumskiy slovník*, Institut sxodoznavstva i miynarodnix vıdnosin "Xarkıvs'kiy kolegium", Tsenter Evraziys'kix Doslidjen, Alma-ata: 'Deşt-i Kıpçak'.
- Garkavets, Aleksandr N. 2002. *Kıpçakskoye pismennoye naslediye. katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pis'mom*. T. I. Almatı: Deşt-i-Kıpçak. 1084 p.
- Garkavets, Aleksandr N. 2007. *Kıpçakskoye pismennoye naslediye. pamyatniki duxovnoy kulturi*. T. II. Almatı: Kasean; Baur. 906 p.
- Garkavets, Aleksandr N./Eduard Khurshudian 2001. *Armenian-Qıpchaq psalter written by deacon Lussig from Lviv 1575/1580*. Almatı: Desht-i Qıpchaq.
- Garkavets, Aleksandr N./Sapargaliyev, Gayrat 2003. *Töre Bitigi: Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks. L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594*. Almatı: Deşt-i-Kıpçak/Baur.
- Gemalmaz, Efrasiyap 1995. *Erzurum İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Golden, Peter 2002. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Ankara: KaraM.
- Grønbech, K. 1936. *Der türkische Sprachbau*. 1. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.

- Grønbech, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia 1, Kopenhagen: Munksgaard.
- Grousset, René 2005. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* (Çev. Sosi Dolanoğlu). İstanbul: Aras yayıncılık. 598-621.
- Grunin, Timofey I. 1967. *Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebnıye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçini)* Transkripsiya perevod predislovie vvedenie grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. I. Grunina (Pod.redaksiyey E. V. Sevortyana. Statya Ya. R. Daşkeviça). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Gumilöv, L. N. 1999. *Eski Türkler*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi 1989. *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi'î-Türki)*, Ankara : Türk Dil Kurumu.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi 1994. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara : Türk Dil Kurumu.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya. 2005. *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara : Akçağ.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya 2007. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış *Töre Bitigi* ve Bu Eserdeki *töre, yargı, bitik* Terimleri Üzerine, *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2007, S. 1, 77-96.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya 2009. Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar *Festschrift To Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth. International Journal of Central Asian Studies*. V. 13 The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies. 165-181.
- Kirchner Mark 1998. Kırgız. *The Turkic Languages*. (Ed. Lars Johanson/ Éva Á. Csató). London/New York: Routledge. 344-356.
- Klyashtorny, S. G./Sultanov, T. İ. (2003). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. İstanbul: Selenge.
- Kowalski, T. 1929. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Nakladem Polskiej Akademji Umiejętności, Warszawa-Kraków.
- Kraelitz-Greifendorst, Friedrich von 1912. Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. Bd. 26. 307-324.
- Kraelitz-Greifendorst, Friedrich von 1996. Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar (Çev. Hakan Özteke). *Kebikeç*. S. 4. 13-33.
- Kudasov, S. J. 1990. *Armyan jazulı Qıpşaq eskertkişi "Dana Xıkar söziniñ" tili*. Almatı: Gılım.
- Kudaybergenov, S./Tursunov, A. 1980. *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. Fonetika cana Morfologiya*. Frunze: "İlim" basması.
- Kurat, Akdes Nimet 1992. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi.
- Kurişjanov, A. K. 1970. *İssledovanie po leksike 'Tyurksko-Arabskogo slovary'*, Alma-ata: İzdatel'stvo Nauka.
- Kutalmış, Mehmet 2004a. Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri, *İlmî Araştırmalar*, S. 17, Güz/2004. 133-141.
- Kutalmış, Mehmet 2004b. On the Armeno-Kipchak, *Karadeniz Araştırmaları*, No. 2, May 2004, 35-43.
- Lewicki, Marian/Kohnowa, Renata 1957. Le version turque-kiptchak du Code des lois des Armeniens polonais d'apres le m. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum. *Rocznik Orientalistyczny*. T. 21. Wiesbaden. 153-300.

- Muratov, S. N. 1997. Urumskiy yazık. *Yazıki mira Tyurkskiye yazıki*. Bişkek: Izdatel'skiy Dom "Kırgızstan". 450-455.
- Musayev K. M. 1964. *Grammatika karaimskogo yazıka. fonetika i morfologiya*. Moskva: Izdatel'stvo "nauka".
- Nadelyaev, V. M. (Red.) 1969. *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Öner, Mustafa 2007. Tatar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ. 681-748.
- Özyetgin A. Melek 2001. *Ebû Hayyân. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk-Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.
- Pamukciyan, Kevork 2002. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras yayıncılık.
- Pritsak, Omeljan 1959. Das Armenisch-Kiptschakische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden. Bd. 1. 74-87.
- Pritsak, Omeljan 1979. Ermeni Kıpçakçası. *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın) Ankara: Atatürk Üniversitesi. 131-140.
- Radloff, W. 1928. *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln.
- Rásonyi, László 1971. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Räsänen, M. 1957. *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia. ESOF. XXI.
- Schütz Edmond 1961. An Armeno-Kipchak Print from Lvov. *Acta Orientalia Hungarica*. T. 13. f. 1-2. 123-130.
- Schütz, Edmond 1962. An Armeno-Kipchak Print from Lvov. *Acta Orientalia Hungarica*. T. 15. f. 1-3. 291-309.
- Schütz, Edmond 1968. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621*. Budapest: Akadémiai Kiado.
- Schütz, Edmond 1998. *Armeno-Turcica Selected Studies*. Bloomington: Indiana University Uralic and Altaic Series.
- Steingass, F. 1975. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.
- Tekin, Talat 1984. Ermeni Alfabesiyle Türkçe. *Tarih ve Toplum*. C. 1. S. 4. Nisan/1984. 246-249.
- Tekin, Talat 1997. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. TDAD 19. Ankara.
- Tekin, Talat 2005. Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Talat Tekin Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri* (Haz. Emine Yılmaz/Nurettin Demir). Ankara: Grafiker yayınları. 361-386.
- Tenişev, Ethem R. (Ed.) 1988. *Sravnitel'no istoričeskaya grammatika tyurkskiç yazıkov-morfologiya-*. Moskva: "nauka".
- Togan, Zeki Velidi 1981. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toparlı, Recep 1999. *El Kavânînü'l-Külliyeye li- Zabti'l- Lügati't- Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı Recep 2000. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tryjarski, Edward 1968-1972. *Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises. Tome I, Fas. I-IV*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

- Tryjarski, Edward 1992. On Dialectal Differentiation of Armeno-Kipchak. *Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten 1987*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 289-296.
- Tryjarski, Edward 1993. Religious Terminology in Armeno-Kipchak. *Journal of Turkology*. V. 1. No. 1. Warsaw. 50-111.
- Tryjarski, Edward 2000. Arabic and Persian loan words in Armeno-Kipchak. *Hasan Eren Armađanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 301-326.
- Yuldařev, A. A. 1981. *Grammatika sovremennogo Bařkirskogo literaturnogo yazıkı*. Moskva: Izdatel'stvo "nauka".